

Peri Istorias

Vol 11 (2023)

Περί Ιστορίας

ΙΟΝΙΟΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Περί Ιστορίας

11

ΚΕΡΚΥΡΑ 2023

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Διάφοροι Συγγραφείς

doi: [10.12681/p.i.39693](https://doi.org/10.12681/p.i.39693)

To cite this article:

Συγγραφείς Δ. (2024). Βιβλιοπαρουσιάσεις. *Peri Istorias*, 11, 211–258. <https://doi.org/10.12681/p.i.39693>

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Γεώργιος Γεωργόπουλος, Παναγιώτης Στούρας, *Η ιστορία του Εργατικού Κέντρου Αιγίου, 1935-2015*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2022, 359 σ.

Στο εμβληματικό για την ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος άρθρο του με τίτλο «Η αλληλεξάρτηση πολιτικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων στην ιστορία του εργατικού κινήματος» ο Α. Λιάκος αναφέρεται, μεταξύ άλλων, στους δεσμούς μεταξύ της πολιτικής και της ιστορίας, και στη δυνατότητα της ιστορίας του εργατικού κινήματος να μετεξελιχθεί σε κριτικό στοχασμό πάνω στο παρελθόν και στη διάσωση της συλλογικής μνήμης¹. Οι συγγραφείς του παρουσιαζόμενου εδώ βιβλίου, Γεώργιος Γεωργόπουλος και Παναγιώτης Στούρας, κατανοούν τις ειδικότερες αυτές συνθήκες μελέτης της ιστορίας του εργατικού και του συνδικαλιστικού κινήματος, και συμβάλλουν στην ιστοριογραφία του πρώτου με την έκδοση του βιβλίου *Η ιστορία του Εργατικού Κέντρου Αιγίου, 1935-2015*.

Οι συγγραφείς δεν κρατούν αποστάσεις από τα υποκείμενα της ιστορίας και ταυτόχρονα δεν υποδουλώνονται σε πολιτικές ιδεολογίες ή σε συναισθηματικούς παρορμητισμούς. Στα πολλά επίπεδα της ανάλυσής τους διαπλέκονται το τοπικό στοιχείο με το εθνικό και το κρατικό, το κοινωνικό στοιχείο με το πολιτικό και το οικονομικό, και η υποκειμενική οπτική, στην ανθρωπινή της διάσταση, με την αντικειμενική ανάλυση που οφείλει και πρέπει να έχει ο ιστορικός, σεβόμενος τις πηγές που μελετά και επεξεργάζεται.

Ο τίτλος του βιβλίου προσδιορίζει, σε μια πρώτη ανάγνωση, τόσο την ιστορική του διάσταση όσο και το αντικείμενο της ανάλυσης. Φαινομενικά, λοιπόν, μια πρώτη κατηγοριοποίηση θα ήταν η ένταξη του βιβλίου στην ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος. Μελετώντας το όμως κανείς, διαπιστώνει ότι δεν είναι μόνο αυτό, αλλά πρόκειται για ευρύτερη «ανάσταση του παρελθόντος», όπως έλεγαν κορυφαιοί Γάλλοι ιστορικοί, όταν μελετούσαν ζητήματα κοινωνικής ιστορίας. Είναι, δηλαδή, μία χαρακτηριστική περίπτωση βιβλίου καθολικής ιστορίας που συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του όχι μόνο στα εργασιακά γεγονότα, στα πολιτικά γεγονότα, στους θεσμούς και τις ιδέες, αλλά και σε πλευρές της ανθρώπινης δραστηριότητας που αφορούν τους υλικούς ορούς της διαβίωσης, την καθημερινή ζωή, τις συλλογικότητες και τις νοοτροπίες. Οι συγγραφείς οδηγήθηκαν στην εκτεταμένη αυτή ερευνητική προσπάθεια, προκειμένου να κατανοήσουν, όπως αναφέρουν στις πρώτες σελίδες του βιβλίου, τις συνθήκες, μέσα στις οποίες ανδρώθηκε ο συνδικαλισμός στη χώρα

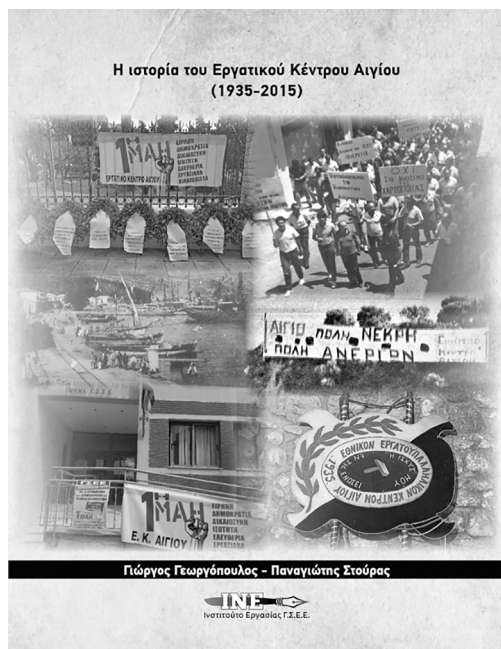
---

1. Α. Λιάκος, «Η αλληλεξάρτηση πολιτικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων στην ιστορία του εργατικού κινήματος», *Μνήμων* 11 (1987), σ. 247-254, ειδ. 247-248.

μας, και ειδικότερα στην περιοχή της Αιγιαλείας, καθώς αυτό θα μπορούσε να οδηγήσει στη συνειδητοποίηση των δυνατοτήτων που παρέχει στον εργαζόμενο η οργανωμένη και κοινή δράση απέναντι στις αυθαιρεσίες τόσο των κυβερνήσεων όσο και των στενά συνεργαζόμενων με αυτές οικονομικών συμφερόντων. Η επιλογή λοιπόν της μακροχρόνιας ανάλυσης ήταν η πλέον ενδεδειγμένη προσέγγιση του αντικειμένου, δεδομένου ότι η ιστορική ανίχνευση συνιστά πρωτογενή παράγοντα τεκμηρίωσης, ερμηνείας και επεξήγησης των κοινωνικών φαινομένων. Παράλληλα, οι συγγραφείς ανέπτυξαν, ως όφειλαν, διεπιστημονική προσέγγιση στην ανάλυση του εργατικού κινήματος αντλώντας τα απαραίτητα μεθοδολογικά εργαλεία από την πολιτική επιστήμη, την οικονομική επιστήμη, την κοινωνιολογία, ακόμα και τη διοικητική και νομική επιστήμη.

Η μελέτη αρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια συνοδευόμενα από παράρτημα επεξεργασιών, στο οποίο εξετάζουν ιστορικά και θεματικά την περίοδο από την προϊστορία της ίδρυσης του εργατικού κέντρου Αιγίου, τη δεκαετία του 1920, έως και τη δεκαετία του 2010. Κάθε κεφάλαιο αποτελείται από δύο μέρη: το πρώτο μέρος αφορά το ευρύτερο γενικό ιστορικό πλαίσιο της εποχής και το δεύτερο μέρος επικεντρώνεται στα γεγονότα της περιόδου στην περιοχή της Αιγιαλείας. Αυτό δηλαδή που αρχικά αναφέραμε ως σύμπλεξη του τοπικού στοιχείου με το εθνικό και το κρατικό. Θιασώτες και οι δυο συγγραφείς του επιστημονικού λόγου, της τεκμηρίωσης και της κριτικής των πηγών, κάλυψαν τις χρονικές περιόδους για τις οποίες απουσίαζε αρχειακό υλικό του Εργατικού Κέντρου, με υλικό από τα ιδιωτικά αρχεία των πρώην προέδρων και από τα αρχεία των σωματείων, που φυλάσσονται στα ΓΑΚ Ν. Αιγιαλείας, και από το σχετικό αρχείο για το Εργατικό Κέντρο Αιγίου. Η περιοδολόγηση των πέντε κεφαλαίων ακολουθεί, ορθώς, τις μείζονες πολιτικές εξελίξεις της χώρας, καθότι στη χώρα μας πραγματοποιείται μια διαρκής άσκηση ισορροπίας μεταξύ κορπορατιστικής πραγματικότητας και κρατικής παρέμβασης. Στο παράρτημα περιλαμβάνονται πίνακες που λειτουργούν ως χρονολόγια, αναφορικά με τις διοικήσεις του Εργατικού Κέντρου και τα σωματεία του, τις διοικήσεις της ΓΣΕΕ καθώς και σημαντικά ιδρυτικά έγγραφα του Εργατικού Κέντρου.

Το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου εστιάζει στη χρονική περίοδο από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως το 1935, έτος ίδρυσης του Εργατικού Κέντρου. Οι συγγραφείς ευστόχως οριοθετούν, βάσει και της συγκλίνουσας ιστοριογραφίας, την ανάδυση του ελληνικού εργατικού κινήματος προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τη θεμελίωση φιλεργατικής πολιτικής και συνδικαλιστικής βάσης, από το 1910 έως και το 1935. Η ΓΣΕΕ δημιουργείται το 1918, ωστόσο μία στιγμιαία φωτογραφική απεικόνιση του 1931 είναι χαρακτηριστική του ιδιαίτερου πολιτικού κλίματος που επικρατεί στην Β' Ελληνική Δημοκρατία, σε συνθήκες οικονομικού εθνικισμού-προστατευτισμού, καθώς υφίστανται πλέον τρεις συνδικαλιστικές συνομοσπονδίες: η ΓΣΕΕ (την οποία ελέγχουν οι συντηρητικές δυνάμεις), η ΕΓΣΕΕ (που την ελέγχει το κομμουνιστικό κόμμα) και η ΠΣΕ (που την ελέγχουν οι σοσιαλιστές με άλλους συνεργαζόμενους). Κατά τους

συγγραφείς η εξέλιξη αυτή δείχνει ότι η παρέμβαση του κράτους στη ΓΣΕΕ ήταν δυναμική και αποτελεσματική, δεδομένου ότι κατάφερε να εκδιώξει τους εκπροσώπους των σοσιαλιστών και των κομμουνιστών και να επιβάλει μια συντηρητική διοίκηση. Τα δίδυμα ζητήματα, δηλαδή, της νομιμοποίησης και της αυτονομίας του συνδικαλιστικού κινήματος, όπως αναφέρει ο Γιώργος Μαυρογορδάτος στο βιβλίο του *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη*.

Την ίδια περίοδο, στην ευρύτερη περιοχή της Αιγιαλείας λειτουργούν τέσσερα σωματεία σχετικά με τη σταφιδοπααραγωγή και τις σχετικές με αυτήν οικονομικές δραστηριότητες: το σωματείο των

Σταφιδοκαρφωτών, που ιδρύθηκε το 1912, των Σταφιδοκαθαριστριών, που είναι μια ιδιαίτερη περίπτωση εργατικού σωματείου, καθώς αποτελείται αποκλειστικά από γυναίκες (φαινόμενο μοναδικό εκείνη την εποχή στην Ελλάδα), των Φορτοεκφορτωτών Λιμένος και των Φορτοεκφορτωτών Ξηράς. Στην πόλη του Αιγίου λειτουργούν το Σωματείο Τεχνιτών Οικοδόμων (1911), Περιποιητών καφενεύων (1934), Καραγωγέων, Αρτεργατών (1926), Ηνιούχων και Σιδηροδρομικών. Η ύπαρξη των σωματείων αυτών οδηγεί τους συγγραφείς στο συμπέρασμα πως υφίσταται ισχυρό εργατικό κίνημα, μολοντί το συνδικαλιστικό κίνημα βρίσκεται σε πρώιμη φάση. Επισημαίνουν, επίσης, ότι δίπλα σε αυτές τις οργανωμένες μορφές δράσης λειτουργεί ένα κομμάτι της εργατικής τάξης ανοργάνωτο, καθώς η ευκαιριακή απασχόλησή του δεν του επιτρέπει τη σύσταση συνδικαλιστικού σωματείου. Αυτό το κομμάτι είναι οι εργάτες γης, οι οποίοι προσφέρουν την εργασία τους στις αγροτικές καλλιέργειες της περιοχής

Η οικονομική δυσπραγία των ετών του Μεσοπολέμου και ιδίως η κρίση του 1929, η οποία έπληξε και την ελληνική οικονομία και το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας, καθώς αυτό βασιζόταν σε αγαθά υψηλής ελαστικότητας ως προς τις τιμές και το εισόδημα (όπως λάδι, ελιές, σταφίδα, καπνός) άφησε ανεξίτηλα τα σημάδια του και στην Αιγιαλεία. Πραγματοποιήθηκαν αγροτικές κινητοποιήσεις τη διετία 1933-1934 με κορύφωση το συλλαλητήριο της 26ης Αυγούστου 1926, στο οποίο τραυματίστηκαν από πυρά της Χωροφυλακής και εν τέλει έχασαν τη ζωή τους οι Σπύρος Ντρίνιας και Στάθης Μπακόπουλος.

Μέσα σε αυτό το τεταμένο κλίμα γεννήθηκε, κατά τους συγγραφείς, η ανάγκη του εργατικού κόσμου για μια ισχυρή εκπροσώπηση απέναντι στις αυθαιρεσίες της εργοδοσίας και των κυβερνήσεων, και στα τέλη Φεβρουαρίου του 1935, αντιπρόσωποι από εννιά εργατικά σωματεία (Εργατών Θαλάσσης, Φορτοεκφορτωτών, Καραγωγέων, Σερβιτόρων, Ηνιούχων, Αρτεργατών, Σταφιδοκιβωτοποιών, Σταφιδοκαθαριστριών και Σιδηροδρομικών) αποφασίζουν τη δημιουργία του Εργατικού Κέντρου Αιγίου και ορίζουν προσωρινή διοίκηση. Πέραν των προαναφερθέντων, στην οπτική των συγγραφέων η ανάγκη για τη δημιουργία εργατικού κέντρου προέκυψε διότι οι εργάτες δέχονταν ισχυρές και βίαιες πιέσεις, γεγονός που ενίσχυσε την ταξική τους συνειδητοποίηση, κατέδειξε την ανάγκη συντονισμού και κοινών διεκδικήσεων για την προστασία της προσωπικής και εργασιακής τους αξιοπρέπειας και ζωής, και τους ώθησε στην ένταξή τους στα σωματεία της περιοχής.

Το δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου εστιάζει στην περίοδο από την ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Αιγίου έως και το τέλος του Εμφυλίου. Το πρώτο καταστατικό που υιοθετείται, τον Μάρτιο του 1935, ορίζει τους βασικούς στόχους του κέντρου ως ακολούθως:

- α) ένωση των εργατικών σωματείων για προστασία και υπεράσπιση των ηθικών, οικονομικών και κοινωνικών συμφερόντων των εργατών
- β) ενιαία διεύθυνση του τοπικού επαγγελματικού κινήματος
- γ) συνδικαλιστική μόρφωση των εργατών, ανάπτυξη σε αυτούς ταξικής συνείδησης, αγάπη και αλληλεγγύη με όλους τους εργάτες της Ελλάδας
- δ) παρακολούθηση και εξέταση όλων των τοπικών ζητημάτων που ενδιέφεραν την εργατική τάξη του Αιγίου
- ε) καθοδήγηση και επίλυση των διενέξεων που αναφύονταν μεταξύ των σωματείων και των εργοδοτών
- στ) παρακολούθηση της εφαρμογής της εργατικής και κοινωνικής νομοθεσίας.

Μέσα από εκτεταμένη αρχειακή έρευνα οι συγγραφείς, έχοντας ως κύριο εργαλείο ερμηνευτικής ανάλυσης την πολιτική επιστήμη, αναγνωρίζουν τρεις διακριτές υποπεριόδους για το χρονικό διάστημα 1935-1949: την περίοδο από την ίδρυση του Κέντρου έως και την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τα χρόνια της Κατοχής, και τα χρόνια του Εμφυλίου. Στην ανάλυσή τους παρατηρούν ότι η στάση του Κέντρου έως και την έναρξη του πολέμου ήταν πλησίον του μεταξικού καθεστώτος. Την περίοδο της Κατοχής, αν και δεν αντιδρά άμεσα εναντίον του κατακτητή, λαμβάνουσες ενέργειες του είναι πρόδηλα αντιστασιακές. Στα πρώτα χρόνια του Εμφυλίου το κέντρο συντάσσεται με το ΕΕΑΜ, οργανικό τμήμα του ΕΑΜ, και απομακρύνεται από τη συντηρητική ΓΣΕΕ, εξέλιξη η οποία πολύ σύντομα θα ανατραπεί, καθώς μόλις το 1948 σε συνεδρίαση του Διοικητικού Συμβουλίου εκφωνείται λόγος εναντίον των κομμουνιστών.

Οι διαπιστώσεις αυτές απεικονίζουν την «πολιτική» εικόνα του Εργατικού Κέντρου, οι συγγραφείς όμως, στο πλαίσιο της «ευρυγώνιας» οπτικής

τους και της ιστορίας εκ των κάτω, χωρίς να παραλείπουν τη συνδικαλιστική δράση του Εργατικού Κέντρου, αναδεικνύουν και περιπτώσεις έμπρακτης εκδήλωσης κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως, επί παραδείγματι, η διασφάλιση συσσιτίων την περίοδο της Κατοχής, η περαιτέρω ενίσχυση των ανέργων, η οικονομική υποστήριξη του προέδρου του Δ.Σ. (Π. Ευθυμίου), σε μία περίοδο που ο ίδιος ήταν ευπρόσβλητος. Καθίσταται, λοιπόν, σαφές ότι από συστάσώς του το Εργατικό Κέντρο επιδιώκει και επιτυγχάνει την ανάπτυξη αλληλέγγυων δεσμών με τα μέλη του και με την ευρύτερη τοπική κοινωνία, ανυψώνοντας τοιούτοτρόπως την έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης, έννοια γνώριμη στο ελληνικό έθνος από τον θεσμό των κοινοτήτων, επί οθωμανοκρατίας.

Το τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου αφορά την περίοδο από το 1950 έως το 1974, την εποχή δηλαδή της ανοικοδόμησης της ελληνικής οικονομίας. Μελετώντας το, διαπιστώνει κανείς ότι οι διοικήσεις του Εργατικού Κέντρου χαρακτηρίζονται από συντηρητικό πολιτικό προσανατολισμό, τουλάχιστον σε επίπεδο προέδρου από γενικού γραμματέα. Σε κάθε περίπτωση όμως το Κέντρο επιδεικνύει έντονη εργατική συνείδηση και διάθεση ανεξαρτησίας και αποστασιοποίησης έναντι των «κεντρικών» πολιτικών εξελίξεων, στοχεύοντας πρωτίστως στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων της εργατικής τάξης, την οργάνωση του εργατικού κινήματος και την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα επιδίωξης ουδετερότητας είναι η αναφορά του τότε προέδρου, στις 8 Μαρτίου 1950, για μη πολιτική τοποθέτηση των εργατών και για καταβολή προσπάθειας τήρησης πολιτικής ουδετερότητας από το Εργατικό Κέντρο Αιγίου. Βεβαίως, οι συγκρούσεις στο εσωτερικό της ΓΣΕΕ για ζητήματα νομής της εξουσίας δεν άφησαν ανεπηρέαστο το Κέντρο.

Πέραν όμως των ανωτέρω επισημάνσεων, οι συγγραφείς φωτίζουν και σημαντικές πτυχές της ευρύτερης δράσης του Εργατικού Κέντρου. Γνωρίζουν ότι η περίοδος από το 1950 έως το 1974 είναι εποχή μετάβασης από το κράτος-νυχτοφύλακα στο κράτος πρόνοιας, με την υιοθέτηση του ν. 1846/1951 «περί κοινωνικών ασφαλίσεων», με τον οποίο αναπτύσσεται το πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων και επιδιώκεται η προσέλκυση άμεσων ξένων επενδύσεων και εκβιομηχάνιση της χώρας, ενώ η ένταξη της στον διεθνή καταμερισμό εργασίας αποτελεί βασική προτεραιότητα των ελληνικών κυβερνήσεων. Παράλληλα, η εισοδηματική ενίσχυση της περιφέρειας αποτελεί κεντρική πολιτική επιλογή. Ως εκ τούτου, οι συγγραφείς εστιάζουν στις πρωτοβουλίες και στις ενέργειες του Κέντρου που αφορούν: α) την ενίσχυση των υποδομών κοινωνικής πρόνοιας, κοινωνικής ασφάλισης και εργατικής στέγης, β) την κατοχύρωση και την προστασία των δικαιωμάτων της εργατικής τάξης και γ) την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής. Ιδίως ως προς το τελευταίο, δηλωτικές των προθέσεων είναι οι ενέργειες εκ μέρους του Κέντρου για την περάτωση δύο δημοσίων έργων αναπτυξιακού χαρακτήρα, του οδικού άξονα Αιγίου – Φτέρης – Καλαβρύτων, καθώς και της επισκευής και επέκτασης του λιμανιού. Στο σημείο αυτό να επισημάνω ότι αυτού του είδους οι προσεγγίσεις είναι που διαφοροποιούν

τη μελέτη των συγγραφέων από τις ιδιότυπες αναλύσεις συνδικαλιστικής φύσεως και μας δίνουν τη δυνατότητα να εντάξουμε την προσπάθειά τους στην ιστοριογραφία των έργων καθολικής ιστορίας.

Το τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου είναι και εκείνο που παρουσιάζει τη μεγαλύτερη πύκνωση γεγονότων, καθώς περιγράφει την περίοδο από το 1975 έως και το 1995, κατά τη διάρκεια της οποίας αλλάζει ριζικά η οικονομική δομή όχι μόνο της Αιγιάλειας αλλά και ελληνικού κράτους εν γένει. Οι συγγραφείς στην εισαγωγή του κεφαλαίου συνθέτουν ένα στέρεο ερμηνευτικό πλαίσιο ανάλυσης, διεπιστημονικού χαρακτήρα. Περιγράφουν ότι το Αίγιο, παρά τον μικρό πληθυσμό του, σε σχέση με άλλα αστικά κέντρα, διέθετε αξιόλογες βιοτεχνίες και βιομηχανίες, των οποίων η παρακμή, τη δεκαετία του 1970, οδηγεί σταδιακά την πόλη στην αποβιομηχάνιση με εξαιρετικά αρνητικές συνέπειες για την οικονομία και την εργασία της περιοχής. Στο διάστημα από το 1975 έως το 2000 οδηγήθηκαν σε πτώχευση, είτε άμεσα είτε μετά την υπαγωγή τους στο καθεστώς των προβληματικών επιχειρήσεων, σημαντικές βιομηχανικές μονάδες της περιοχής, με σημαντικό εργατικό δυναμικό, όπως η Χαρτοποιία, η ΕΤΕΛ, η ΕΒΕΠ, το σταφιδεργοστάσιο Κουνινιώτη, η βιομηχανία ξύλου Μανωλίδη (ΑΒΕΕΞ) κ.ά.

Στην οπτική των συγγραφέων οι αιτίες που οδήγησαν σε αυτήν την τραγική για την περιοχή εξέλιξη εδράζονται τόσο στην αδυναμία των εν λόγω επιχειρήσεων να ανταποκριθούν στις τεχνολογικές και οικονομικές εξελίξεις της εποχής, όσο και στην είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, που κατάργησε το καθεστώς προστατευτισμού για τα εθνικά προϊόντα, με αποτέλεσμα οι ελληνικές βιομηχανίες να μην μπορούν να ανταποκριθούν στον ανταγωνισμό των πολυεθνικών. Αυτά, σε συνδυασμό με την οικογενειακή δομή των διοικητικών συμβουλίων των τοπικών βιομηχανικών επιχειρήσεων και την έλλειψη τεχνοκρατικής υποδομής, οδήγησαν στην απαξίωση των τοπικών επιχειρήσεων και τελικά στο κλείσιμό τους. Στη δική μου θεώρηση των πραγμάτων, επιπροσθέτως, θα έπρεπε να ενταχθεί και η στρεβλή ανάπτυξη του ενδογενούς καπιταλιστικού συστήματος, ως απόρροια αποκλινουσών συμπεριφορών, που χαρακτηρίζει την πορεία ανάπτυξης της χώρας μας από τη δεκαετία του 1950 και μετά, και η οποία συνέβαλε τα μέγιστα, ώστε να διαμορφωθεί αυτό το διαρκές έλλειμα ανταγωνισμού που χαρακτήριζε τον δευτερογενή τομέα της οικονομίας της Ελλάδας. Στο εν λόγω κεφάλαιο του βιβλίου αρχικά περιγράφονται όλες οι αγωνιώδεις προσπάθειες του Κέντρου για τη διασφάλιση των συμφερόντων των εργατών καθώς και της ευρύτερης τοπικής κοινωνίας, όπως και οι εναλλακτικές προτάσεις που κατέθεσε και συνοψίζονται ως ακολούθως: α) έλεγχος των εργοστασίων που είχαν κλείσει ή που κινδύνευαν να κλείσουν εκείνη την περίοδο, με στόχο να διαπιστωθεί η δυνατότητα συνέχισης της λειτουργίας τους, που κατά το Εργατικό Κέντρο Αιγίου ήταν υπαρκτή συνθήκη, β) χωροθέτηση και λειτουργία βιομηχανικής περιοχής στην περιφερειακή ζώνη του Αιγίου, ώστε να προσελκύσει το ενδιαφέ-

ρον επενδυτών και γ) εκσυγχρονισμός και αναβάθμιση του τοπικού λιμανιού, ώστε να καταστεί πύλη εξαγωγής των τοπικών προϊόντων. Οι θέσεις αυτές διατυπώνονται σταθερά σε κάθε ψήφισμα του Κέντρου, είτε πρόκειται για αποφάσεις των Γ.Σ., είτε πρόκειται για αποφάσεις του Δ.Σ. Το μέρος αυτό του τέταρτου κεφάλαιο θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελέσει αυτοτελή μονογραφία, ένα διακριτό αντικείμενο μελέτης, ενταγμένο στην ελλιπή κατά τα άλλα ιστορία των ελληνικών επιχειρήσεων.

Και αυτή η περίοδος, 1975-1995, όπως και οι προηγούμενες χαρακτηρίζεται από την πολυδιάστατη δραστηριότητα του Κέντρου. Δίχως να ατονήσει τη δράση του στους τομείς των εργασιακών δικαιωμάτων, της υγείας και της κοινωνικής ασφάλισης, το Κέντρο παρεμβαίνει δημόσια και για θέματα που αφορούν τις διεθνείς εξελίξεις όπως και για θέματα εσωτερικής πολιτικής, με ειδικότερο βάρος. Επίσης αναδεικνύονται οι ευαισθησίες των μελών του για παροχή βοήθειας προς τους έχοντες ανάγκη, Αιγίωτες και μη. Αυτό όμως που είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την ιστορική κληρονομιά του Κέντρου και για τον κοινωνικό του χαρακτήρα είναι οι εκπαιδευτικές δράσεις του Ελεύθερου Ανοικτού Πανεπιστημίου Αιγίου. Το «Ελεύθερο Πανεπιστήμιο» είχε ως στόχο τη μετάδοση ποικίλων γνώσεων, με σκοπό τη λαϊκή επιμόρφωση και την πνευματική ανάπτυξη της χώρας. Το σχέδιο πραγματοποιήθηκε με συνεργασία του Υπουργείου Πολιτισμού, του Δήμου Αιγίου και του Εργατικού Κέντρου και λάμβανε χώρα δύο φορές την εβδομάδα.

Το πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου περιοδολογεί την πορεία του Εργατικού Κέντρου από το 1996 έως και το 2015. Είναι σαφές ότι οι συγγραφείς αντιλαμβάνονται τις ευρύτερες οικονομικές παραμέτρους και τις συνέπειες αυτών στο εργατικό κίνημα, τόσο σε εθνικό όσο και σε τοπικό επίπεδο. Στον διάλογο πρωτογενών και δευτερογενών πηγών που αναπτύσσεται εντός του κεφαλαίου τίγονται ζητήματα σχετικά με τη προσαρμογή του Εργατικού Κέντρου στα νέα δεδομένα, το ασφαλιστικό πρόβλημα και κατ'επέκταση το μακροοικονομικό πρόβλημα της χώρας, την ελαχιστοποίηση των σχέσεων εργασίας, τις πωλήσεις εταιρειών και περιουσιακών στοιχείων του Δημοσίου και τα μνημόνια.

Οι συγγραφείς τεκμηριώνουν ότι η αποβιομηχάνιση της πόλης είχε άμεση επίπτωση και στη λειτουργία του Εργατικού Κέντρου καθώς σημαντικά και πολυμελή σωματεία, όπως της Χαρτοποιίας και της ΕΤΕΛ, σταμάτησαν τη λειτουργία τους, με αποτέλεσμα η δύναμη του Κέντρου να μειωθεί σημαντικά. Το θέμα αυτό και την κρίσιμότητα της κατάστασης έθιξε ο πρόεδρος του κέντρου, τον Δεκέμβριο του 1996, επισημαίνοντας τον κίνδυνο για τη λειτουργία του και προτρέποντας τα μέλη του Δ.Σ. να προσπαθήσουν για επαναλειτουργία ανενεργών σωματείων και δημιουργία νέων, όπου δεν υπάρχουν. Πράγματι, η προσπάθεια αυτή άρχισε να αποδίδει καρπούς, καθώς βλέπουμε πως τον Ιούλιο του 1997 εγγράφηκε στη δύναμη του Κέντρου το «Σωματείο εργαζομένων ΔΕΥΑ Αιγίου». Λίγα χρόνια αργότερα, τον Ιούνιο του 2001, το Ερ-

γατικό Κέντρο δέχτηκε στους κόλπους του δύο νέα εργοστασιακά σωματεία, το «Σωματείο Εργατοϋπαλληλικού Προσωπικού της εταιρείας Γ. Καλλιμάνης Α.Ε. Αιγίου» και το «Σωματείο Εργαζομένων στα ΑΧΑΪΚΑ ΠΛΑΣΤΙΚΑ Αιγίου». Την ίδια στιγμή εντάχθηκε στη δύναμή του και το «Σωματείο Φορτοεκφορτωτών Ξηράς», ενώ λίγους μήνες αργότερα εγγράφηκε στο Κέντρο και το «Σωματείο Αδελφών Νοσοκόμων».

Ένα από τα χαρακτηριστικά των διοικήσεων του Κέντρου, αυτής της περιόδου, που δεν ήταν αναμενόμενο ούτε αυτονόητο, όπως επισημαίνουν και οι συγγραφείς, ήταν η ισχυρή εξωστρέφεια, η οποία θα πάρει τη μορφή διεθνών επαφών με συνδικαλιστικές οργανώσεις σε αρκετές χώρες της Ευρώπης. Η τάση της εξωστρέφειας εντείνεται τα τελευταία χρόνια με παρεμβάσεις και δράσεις προς την τοπική κοινωνία και την κοινωνία των πολιτών, που σχετίζονται με τη δημιουργία Τράπεζας Αίματος, τη δημιουργία Αλληλέγγυου Εργαστηρίου Τέχνης, την παροχή βοήθειας προς το αναπηρικό κίνημα και την υλοποίηση προγραμμάτων επιμόρφωσης και εργασιακής στήριξης και πληροφόρησης εργαζομένων, τόσο σε ασφαλιστικά όσο και σε εργασιακά ζητήματα.

Συνοπτικά, η μελέτη των Γιώργου Γεωργόπουλου και Παναγιώτη Στούρα χαρακτηρίζεται από ενδελεχή πληρότητα και υψηλή εμπειρική τεκμηρίωση τόσο ως προς την ιστορική εξέλιξη του Εργατικού Κέντρου σε πραγματολογικό επίπεδο όσο και ως προς τη διατύπωση υποθέσεων εργασίας για τη συνολική του πορεία ως δευτεροβάθμιου συνδικαλιστικού οργάνου και κοινωνικής συλλογικότητας. Βασίζόμενοι σε αναξιολογήτες, ως επί το πλείστον, αρχειακές πηγές, και στη διαθέσιμη βιβλιογραφία παραμένουν συνεπέστατοι ως προς τις αρχικές τους στοχεύσεις και τις εισαγωγικές τους επισημάνσεις για την εξέταση της πολυδιάστατης, όπως αποδεικνύουν, διαδρομής του Εργατικού Κέντρου.

Αναντίρρητα, η μελέτη τους πραγματεύεται ένα «διαχρονικά επίκαιρο» πεδίο της ελληνικής πραγματικότητας, που την τελευταία περίοδο, της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, πρωτόγνωρα υφίσταται «πολιτικές σοκ». Με αυτήν την έννοια το συγκεντρωτικό τους εγχείρημα θα αποτελέσει πολύτιμο εφόδιο και εποικοδομητική βάση για τον πλούσιο ερμηνευτικό διάλογο που θα παρουσιαστεί τα επόμενα χρόνια, για τον ρόλο που διαδραμάτισαν οι κοινωνικοί εταίροι και το συνδικαλιστικό κίνημα σε εποχές τομών, αλλαγών και οικονομικών ανισορροπιών.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΟΥΚΑΚΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΝΕΑΠΟΛΙΣ, ΠΑΦΟΣ

Nuova Antologia Militare. Rivista interdisciplinare della Società Italiana di Storia Militare, N. 3 2022, fascicolo speciale 1 (luglio 2022): *Venetian–Ottoman Wars*, edited by Stathis Birtachas, 452 σ.

Αν και εγχειρίδια στρατιωτικής ιστορίας ή πολεμικής τέχνης παράγονταν σε σημαντικούς αριθμούς κατά τον 18^ο αιώνα στην Ευρώπη, γεγονός που συνδέεται με την αυξανόμενη επαγγελματικοποίηση των στρατευμάτων καθώς και με την ίδρυση και λειτουργία –από τα μέσα του αιώνα– των πρώτων στρατιωτικών σχολών, η στρατιωτική ιστορία ως ανεξάρτητος κλάδος της ιστορικής επιστήμης έκανε τα πρώτα της δειλά βήματα τον 19^ο αιώνα. Ο αυξανόμενος επαγγελματισμός που ο πόλεμος απαιτούσε, η ανάγκη για εκπαίδευση μεγάλου αριθμού αξιωματικών, καθώς τα στρατεύματα διογκώθηκαν αριθμητικά κατά τη διάρκεια των Ναπολεόντειων Πολέμων, η ανάλυση των συγκεκριμένων πολέμων, οι σημαντικές τεχνολογικές εξελίξεις του οπλισμού και των μέσων του πολέμου, αλλά και η απαίτηση βελτίωσης του επιπέδου εκπαίδευσης των στρατιωτικών ακαδημιών και κυρίως των νέων ακαδημιών που τότε ιδρύονταν, οδήγησαν στην ακαδημαϊκή προσέγγιση της στρατιωτικής ιστορίας. Ένας επιπλέον σημαντικός παράγοντας προώθησε τη δυνατότητα συγγραφής επιστημονικής στρατιωτικής ιστορίας: η τήρηση στρατιωτικών αρχείων. Για πρώτη φορά στην ιστορία άρχισαν να συγκροτούνται επιτελεία, τα οποία εξέδιδαν έγγραφες διαταγές, όπως σχέδια επιχειρήσεων και αναφορές για την εκτέλεσή τους. Το έγγραφο αυτό υλικό συγκεντρωνόταν και εν συνεχεία συγκροτούσε ένα αρχείο. Μέσω αυτών των στρατιωτικών αρχείων κατέστη πλέον δυνατή η μελέτη και ανάλυση στρατιωτικών επιχειρήσεων όχι μόνο μέσω απομνημονευμάτων ή καταγραφών των συμμετεχόντων.

Η στρατιωτική ιστορία εξετάζει και αναλύει πρωτίστως τις πολεμικές συγκρούσεις (μάχες, εκστρατείες, πολιορκίες κ.λπ.), αλλά για να φθάσουμε στη μάχη, το εντυπωσιακό και συνάμα τραγικό αποκορύφωμα της ανθρώπινης σύγκρουσης, πολλοί άλλοι παράγοντες έχουν λειτουργήσει και επηρεάσει τόσο τη διεξαγωγή όσο και το αποτέλεσμα της. Γι' αυτόν τον λόγο, η μελέτη της στρατιωτικής ιστορίας έχει εξελιχθεί σε διεπιστημονική προσπάθεια που κινείται πέρα από την ιστορία των στρατιωτικών επιχειρήσεων και εξετάζει ευρύτερα πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά ζητήματα: εκτείνεται σε διάφορους επιστημονικούς κλάδους, όπως η κοινωνιολογία και η πολιτική επιστήμη, η οικονομία, η ιστορία της τεχνολογίας, οι διεθνείς σχέσεις και η εξωτερική πολιτική, η στρατηγική, η γεωγραφία κ.λπ.

Το αφιερωματικό στους βενετο-οθωμανικούς πολέμους τεύχος του ανοιχτής πρόσβασης διεθνούς επιστημονικού περιοδικού *Nuova Antologia Militare. Rivista interdisciplinare della Società Italiana di Storia Militare*,¹ το οποίο επιμελήθηκε ο ανα-

1. Βλ. [https://www.nam-sism.org/fascicoli/NAM%20Fascicolo%20Speciale%201%202022%20Venetian-Ottoman%20War%20\(Ed.%20by%20Stathis%20Birtachas\).pdf](https://www.nam-sism.org/fascicoli/NAM%20Fascicolo%20Speciale%201%202022%20Venetian-Ottoman%20War%20(Ed.%20by%20Stathis%20Birtachas).pdf)

πληρωτής καθηγητής Στάθης Μπίρταχας (Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), ικανοποιεί με τον καλύτερο τρόπο τη διεπιστημονική προσέγγιση και ανάλυση μιας μακράς και σημαντικής περιόδου ανταγωνισμού και πολεμικών συγκρούσεων μεταξύ της Βενετίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (δεύτερο μισό του 15^{ου} – αρχές 18^{ου} αιώνα). Παρουσιάζει δε ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο χερσαίος και θαλάσσιος γεωγραφικός χώρος στον οποίο διαδραματίστηκαν οι εν λόγω πολεμικές επιχειρήσεις: Κύπρος, Κρήτη, Πελοπόννησος, Αιγαίο και Ιόνιο Πέλαγος, Αδριατική Θάλασσα κ.λπ.

Με την πρώτη μελέτη του τεύχους, «Destined to lead nowhere? Venice, the Ottoman Empire and the Geography and Technology of War in the Early Modern Mediterranean, c. 1530–1715» (σ. 9-41), ο αναγνώστης εισέρχεται σε «θερμές ζώνες» της στρατιωτικής ιστορίας, όπως εκείνη της «Επανάστασης στα Στρατιωτικά Ζητήματα» («Revolution in Military Affairs»). Η άποψη ότι η συγκεκριμένη ιστορική περίοδος αποτέλεσε μια επανάσταση στον πόλεμο, λόγω της κυριαρχίας των νέων τύπων μεγάλων πολεμικών πλοίων και των νέων οχυρώσεων, τίθεται υπό αμφισβήτηση από τον Senior Lecturer Phillip Williams (Sino-British College, University of Shanghai for Science and Technology), καθώς ο συγγραφέας θεωρεί ότι αυτή η ιδέα παραγνωρίζει ζητήματα αυτού που ορισμένες φορές αποκαλείται «στρατηγική γεωγραφία» του πολέμου. Η δυνατότητα των λιμένων να φιλοξενούν μεγάλα πλοία, οι αριθμητικά περιορισμένες, καλά οχυρωμένες θέσεις, οι τεράστιες απαιτήσεις μεταφοράς των στρατευμάτων και των ίππων και η επιμελητεία, καθώς και η συντήρηση των στρατευμάτων μετά την απόβαση, θέτουν όρια στο να αντιμετωπίσουμε τον πόλεμο στην ανατολική Μεσόγειο ως «επανάσταση» στα στρατιωτικά ζητήματα. Ωστόσο, κρίνοντας από το μέγεθος των στόλων και των στρατευμάτων που ενέπλεξαν οι αντίπαλοι, ο συγγραφέας αποδεικνύει ότι ο πόλεμος στη Μεσόγειο δεν αποτελούσε, σε σχέση με άλλες πολεμικές επιχειρήσεις στην Ευρώπη, ένα δευτερεύον μέτωπο: ως προς την ακολουθούμενη στρατηγική, οι αμφίβιες αυτές επιχειρήσεις λειτουργούσαν ως αντιπερισπασμός για τις επιχειρήσεις στην κεντρική Ευρώπη.

Κινούμενος στο ίδιο πνεύμα, στη μελέτη του «Typology of the War at Sea in the Ionian Sea (late fifteenth – early nineteenth century)» (σ. 43-72) ο καθηγητής Γεράσιμος Δ. Παγκράτης (Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών) τοποθετεί την εξεταζόμενη περίοδο στο πλαίσιο των εξελίξεων στην τέχνη του πολέμου από το τέλος του Μεσαίωνα έως τους Ναπολεόντειους πολέμους. Πέρα από την παραδοσιακή ανάλυση των πολεμικών συγκρούσεων, ο συγγραφέας αναδεικνύει τη σχετικά πρόσφατη τάση μελέτης του πολέμου από τη σκοπιά των υποκειμένων που υφίστανται τις συνέπειές του, εστιάζοντας τη μελέτη του στην περίπτωση των Ιόνιων Νησιών. Κατηγοριοποιεί τις πολεμικές συγκρούσεις της περιόδου σε συμβατικές και σε ανορθόδοξες, τις οποίες διακρίνει περαιτέρω σε διεθνείς, κατά τις οποίες συνήθως ένας συνασπισμός χριστιανικών κρατών συγκρούεται με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ή σε αναμετρήσεις μεταξύ δύο κρατών, κυρί-

ως της Βενετίας εναντίον των Οθωμανών. Παράλληλα, εξετάζει τις επιπτώσεις του πολέμου στον πληθυσμό καθώς και στο αστικό και φυσικό περιβάλλον. Στα Ιόνια Νησιά ο πόλεμος αναδεικνύεται σε αιτία αναδιάρθρωσης του αστικού περιβάλλοντος για λόγους καλύτερης αμυντικής οργάνωσης. Οι κάτοικοι βιώνουν τις οικονομικές συνέπειες του πολέμου και υποχρεούνται σε προσωπική εργασία που σχετίζεται με την πολεμική προετοιμασία και την ετοιμότητα. Επιπλέον, αυτοί υφίστανται καταδρομικές επιθέσεις στο πλαίσιο ενός πολέμου φθοράς ή και της δράσης των πειρατών.

Η παρατήρηση του Παγκράτη ότι ζητήματα πληροφοριών και κατασκοπίας λίγο έχουν διερευνηθεί σε συνάρτηση με τους βενετο-οθωμανικούς πολέμους μάς εισάγει

στην επόμενη μελέτη. «The Greeks and the Secret War among Venice, Spain and the Ottoman Empire: the Plans for the Occupation of Nafplio on the Eve of the Fourth Venetian–Ottoman War (1570–1573)» (σ. 73–102), του ερευνητή Κώστα Γ. Τσικνάκη (Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), για τη δράση μυστικών πρακτόρων στην Πελοπόννησο επ' ωφελεία τόσο των Ισπανών όσο και των Βενετών, την παραμονή του Δ' Βενετο-οθωμανικού Πολέμου. Ελληνικής καταγωγής πράκτορες πρότειναν τότε σχέδια απελευθέρωσης της Πελοποννήσου, κατέγραφαν την κατάσταση των φρουρίων και προσπαθούσαν να οργανώσουν συμμαχίες. Εντυπωσιάζει το γεγονός ότι οι προτάσεις τους αποκαλύπτουν ένα ευρύ φάσμα στρατηγικής: άλλος πρότεινε την κατοχή του Ισθμού και την αποκοπή της Πελοποννήσου, άλλος πρώτα την κατάληψη του κέντρου της, δηλαδή της Τρίπολης, άλλος την κατάληψη του Ναυπλίου, ενώ σε όλα τα σχέδια συνυπολογιζόταν η συμμετοχή του γηγενούς πληθυσμού. Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η αναλυτική περιγραφή των οχυρώσεων του Ναυπλίου από τον πράκτορα των Βενετών Ανδρέα Λονδάνο, που μπορεί να γίνει κατανοητή σε βάθος αν συνδυαστεί με τη μελέτη των χαρτών που κυκλοφορούσαν εκείνη την εποχή (1574) για το Ναύπλιο.

Στη μελέτη του «The Multifaceted Role of the Cypriot Élite in the Defense of Cyprus before and during the Venetian–Ottoman War of 1570–1571» (σ. 103–139) ο μεταδιδακτορικός ερευνητής Βαλάντης Παπαδάμου (Τμήμα Ιταλικής

Γλώσσας και Φιλολογίας, ΑΠΘ) εξιστορεί τις προετοιμασίες των Βενετών για την ανακατασκευή και βελτίωση των οχυρώσεων και για την εν γένει οργάνωση της άμυνας της Κύπρου, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η οθωμανική εισβολή του 1570-1571. Ο συγγραφέας διερευνά ζητήματα που άπτονται της συνεργασίας της κυπριακής αριστοκρατίας με τους Βενετούς κυριάρχους: η κάλυψη των εξόδων για την κατασκευή νέων οχυρώσεων στη Λευκωσία, η χορήγηση στην τοπική διοίκηση σιτηρών και τροφίμων, η δημιουργία και συντήρηση στρατιωτικών σωμάτων, καθώς επίσης και η ανάληψη ενεργούς στρατιωτικής διοίκησης κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων είναι μερικά από τα έργα που ανέλαβε η κυπριακή ελίτ. Πλην όμως, κατά την απόβαση των Οθωμανών στο νησί και κατά την πολιορκία της Λευκωσίας δεν υπήρξε «ενότητα διοίκησης» και άρα ομαλή συνεργασία μεταξύ Βενετών και Κυπρίων αριστοκρατών, γεγονός που είχε αρνητική επίδραση στις επιχειρήσεις.

Μία λιγότερο «πολεμική» μελέτη του τεύχους, με τίτλο «Musical Responses to the Lepanto Victory (1571): Sources and Interpretations» (σ. 141-168), ανήκει στην επίκουρη καθηγήτρια Βασιλική Κουτσομπίνα (Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ) και αφορά τη σύνθεση μουσικών έργων για τα επινίκια της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Αποκαλύπτει, ωστόσο, μια πτυχή της σύνδεσης του πολέμου με την τέχνη, την ιδεολογία και την εφαρμοσθείσα προπαγάνδα πίσω από την προβολή της νίκης των χριστιανικών κρατών, η οποία έφθανε να χρησιμοποιεί και τη θεατρική ή οπερατική *mascherata*.

Με την επόμενη μελέτη, «Memorie della guerra di Candia (1645-1657): la cronaca di un testimone oculare» (σ. 169-192), της αναπληρώτριας καθηγήτριας Ειρήνης Παπαδάκη (Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κύπρου), εισερχόμαστε στην ανάλυση μιας πρωτογενούς πηγής για τους βενετο-οθωμανικούς πολέμους. Πρόκειται για ένα αδημοσίευτο χρονικό των πρώτων δώδεκα ετών του Κρητικού Πολέμου, γραμμένο από έναν αυτόπτη μάρτυρα, τον Martio Stefanoni. Οι λεπτομέρειες που διασώζει το κείμενο είναι πολύ σημαντικές για τη μελέτη των στρατιωτικών επιχειρήσεων: την προετοιμασία, τη δράση των κατασκόπων, τις ίδιες τις μάχες, τα προβλήματα ανεφοδιασμού ή την έλλειψη κατάλληλης ιατρικής περίθαλψης. Ο Stefanoni περιγράφει, επίσης, τις στερήσεις και τις δυσκολίες των πολιορκημένων της πόλης του Χάνδακα και ασκεί κριτική για την άνιση διανομή των αγαθών. Εκτιμώ ότι η έκδοση του χρονικού από τη συγγραφέα θα προσφέρει πολλά στους μελετητές αυτού του πολέμου.

Στη μελέτη του «Assalto dal mare in Arcipelago: Alessandro del Borro nella guerra di Candia, 1654-1656» (σ. 193-224), ο αναπληρωτής καθηγητής Guido Candiani (Dipartimento di Scienze Storiche, Geografiche e dell'Antichità, Università degli Studi di Padova) αναλύει τη φύση και τα χαρακτηριστικά των αμφίβιων επιχειρήσεων εναντίον των νησιών του Αιγαίου, που ανέλαβε ο Tuscan Marquis Alessandro del Borro και ενώ ο Κρητικός Πόλεμος βρισκόταν σε εξέλιξη. Λόγω ανεπάρκειας στρατευμάτων, οι Βενετοί επέλεξαν να επιχειρήσουν καταδρομικές επιχειρήσεις στο Αρχιπέλαγος και όχι στην ίδια την Κρήτη. Ο

del Borro θα χρησιμοποιούσε στις επιχειρήσεις του ελαφρά οπλισμένους ιππείς, πεζικό οπλισμένο με πυροβόλα όπλα και δόρατα, καθώς και ισχυρό πυροβολικό, συμπεριλαμβανομένων και ολμοβόλων. Περιγράφονται διεξοδικά οι επιχειρήσεις στην Αίγινα και στον Βόλο, αλλά και η συγκέντρωση φορολογίας (χαράτσι) από διάφορα νησιά του Αιγαίου (1655). Οι επιχειρήσεις απέφεραν αιχμαλώτους και λάφυρα. Ακολούθησε η αποτυχημένη προσπάθεια κατάληψης της Μονεμβασιάς, κατά την οποία επιβεβαιώθηκαν οι διαφωνίες μεταξύ του Francesco Morosini και του del Borro. Το 1656 θα επαναλαμβάνονταν οι καταδρομικές επιχειρήσεις στα στενά των Δαρδανελίων και θα πραγματοποιείτο απόβαση στην Τένεδο και την Ίμβρο. Για την περίπτωση της Τενέδου διαθέτουμε μια θαυμάσια περιγραφή της παράταξης των Βενετών, καθώς και της πολιορκίας από μέρος τους του φρουρίου, στα τείχη του οποίου κατόρθωσαν να ανοίξουν ρήγμα με το πυροβολικό τους και κατ' αυτόν τον τρόπο να οδηγήσουν τους Οθωμανούς σε συνθηκολόγηση. Ανάλογη δράση και επιτυχία είχαν οι Βενετοί στη Λήμνο. Ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι στρατιωτικές επιτυχίες των Βενετών υπήρξαν απόρροια της εργασίας του del Borro για την οργάνωση και εκπαίδευση των ανδρών του. Δυστυχώς, όμως, αγνοούμε τεχνικές λεπτομέρειες αυτών των αμφίβιων επιχειρήσεων, όπως λ.χ. τον τρόπο απόβασης των στρατιωτών και ιδίως του ιππικού από τα πλοία.

Κινούμενη μακριά από τα πεδία των μαχών, η μελετήτρια Erica Mezzoli (Marie Skłodowska-Curie Fellow, University of Ljubljana) υποστηρίζει στη μελέτη της, «*The Scala di Narenta: A Rural Inland Port between the War of Candia (1645–1669) and the Morean War (1684–1699)*» (σ. 225–248), ότι εν μέσω των βενετο-οθωμανικών πολεμικών επιχειρήσεων το εμπόριο έβρισκε τρόπους να δημιουργήσει συνεργασίες μεταξύ των Βοσνίων και των Βενετών, όπως συνέβη επί παραδείγματι στην περίπτωση του λιμανιού της Narenta, γεγονός που οδήγησε εν τέλει σε μεταβολές στην κατοχή εδαφών. Η μελέτη βασίζεται στις πηγές –άρα και στην προοπτική– της Δημοκρατίας της Ραγκούσας (Ντουμπρόβνικ).

Πόλεμος δίχως χρήματα και με στρατιώτες χωρίς τροφή δεν νοείται. Με τη μελέτη του «*Aspects de l'intendance des Vénitiens dans l'Archipel au cours de la guerre de Morée (1684–1699)*» (σ. 249–273), ο κύριος ερευνητής Γιώργος Κουτζακιώτης (Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών) μας εισάγει στο πάντοτε κομβικό ζήτημα της επιμελητείας των στρατιωτικών δυνάμεων. Προκειμένου να χρηματοδοτήσουν τις επιχειρήσεις τους κατά τον Α΄ Βενετο-οθωμανικό Πόλεμο του Μοριά (1684–1699), οι Βενετοί επέβαλαν στα νησιά του Αιγαίου την καταβολή φόρων ή/και σε συνδυασμό με τη διάθεση τροφίμων. Μεταξύ των ετών 1684 και 1690 η είσπραξη του φόρου ανατέθηκε σε μείρες του βενετικού στόλου, μάλλον ισχυρές και με αρκετούς άνδρες επί των πλοίων· σε περίπτωση δε μη καταβολής των οφειλομένων, οι Βενετοί απειλούσαν τους κατοίκους με λεηλασία και πυρπόληση των περιουσιών τους. Ο συγγραφέας διαπιστώνει μια σημαντική διαφορά στον τρόπο είσπραξης των φόρων μετά το 1690: αντί του στόλου αυτή ανατέθηκε σε έναν Γάλλο υπή-

κοο, τον Jean Dieudé. Ο δαιμόνιος αυτός έμπορος εκμεταλλεύτηκε το γαλλικό δίκτυο πλοιοκτητών και πλοιάρχων για την είσπραξη και ασφαλή μεταφορά των χρημάτων, αλλά παράλληλα πραγματοποιούσε και εμπόριο προς ίδιον όφελος εφοδιάζοντας τους Βενετούς με διάφορα προϊόντα. Επίσης, πέραν του αναλογούντος φόρου, εισέπραττε επιπλέον προμήθεια από τους νησιώτες. Παρά την αντίδραση της Γαλλίας στη δράση πλοίων με γαλλική σημαία προς αποφυγήν διπλωματικών επιπλοκών, ο Dieudé επιτύγχανε να βρίσκει τρόπους να συνεχίζει να ασκεί την επικερδή δραστηριότητά του. Με τα αξιώματα που του εκχώρησαν οι Βενετοί, η Μήλος κατέστη πλέον «έδρα ενός βενετού αξιωματούχου διοικητικής μέριμνας και επιμελητείας». Ο Dieudé θα προσέφερε τις υπηρεσίες του στη Βενετία και κατά τον Β' Βενετο-οθωμανικό Πόλεμο του Μοριά (1714-1718). Αναθέτοντας εργολαβικά την είσπραξη φόρων στον Γάλλο τυχοδιώκτη, οι Βενετοί φαίνεται ότι εξασφάλισαν ένα αποτελεσματικό σύστημα για τη χρηματοδότηση των πολεμικών τους επιχειρήσεων.

Η μελέτη «Personal and fiscal *anagnorie* in Peloponnesian fortification works during the Second Venetian Rule (1685–1715)» (σ. 275-299) της διδάκτορος Ειρήνης Βρεττού (Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΑΠΘ) μας εισάγει στο ζήτημα της συντήρησης και βελτίωσης των οχυρώσεων και ειδικότερα στο σύστημα των αγγαρειών που επέβαλαν οι Βενετοί στον πληθυσμό της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη βενετική κυριαρχία (1685-1715), για την ανακατασκευή των φρουριών και των τειχών της κτήσης τους αυτής. Η συγγραφέας αναλύει τα αριθμητικά και δημογραφικά δεδομένα του πληθυσμού που ήταν υπόχρεος σε αυτήν την καταναγκαστική εργασία. Παρέχει, επίσης, οικονομικά στοιχεία σχετιζόμενα με την τελευταία, δεδομένου ότι αυτή ήταν μετατρέψιμη σε οικονομική εισφορά προς το βενετικό δημόσιο. Οι συνθήκες διεξαγωγής των εν λόγω οχυρωματικών έργων ήταν δυσμενείς και, συνακόλουθα, όσοι χωρικοί εργάζονταν σ' αυτά ήταν εκτεθειμένοι σε αρρώστιες ή και στον θάνατο. Από την άλλη, όσοι κατέβαλλαν χρηματικό αντίτιμο, προκειμένου να απαλλαγούν από την καταναγκαστική εργασία, οδηγούνταν σε οικονομική δυσπραγία. Η εφαρμογή του μέτρου επέτεινε τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες μεταξύ του πληθυσμού της Πελοποννήσου, οι οποίες οδήγησαν ακόμα και σε φαινόμενα μαζικής μετανάστευσης κατοίκων προς τις οθωμανοκρατούμενες περιοχές. Κατ' αυτόν τον τρόπο, μειώνονταν η αποδοχή των Βενετών από μέρους του γηγενούς στοιχείου και, αναπόδραστα, η βούληση για συμμετοχή στην άμυνα της κτήσης.

Οι μελέτες του τεύχους ολοκληρώνονται με αυτήν του τέως καθηγητή Διονύσιου Χατζόπουλου (Department of History and Classics, Dawson College, Montreal), «An Overview of Naval Strategy during the 1714–1718 War between the Ottoman Empire and the Venetian Republic» (σ. 301–340), για τη ναυτική στρατηγική των αντιπάλων κατά τον τελευταίο Βενετο-οθωμανικό Πόλεμο (1714-1718). Διαβλέποντας ότι οι διεθνείς συνθήκες ευνοούσαν μια επίθεση για την εξάλειψη των τελευταίων βενετικών κτήσεων στον ελλαδικό χώρο, και δη στην Πελοπόννησο, οι Οθωμανοί αναδιοργάνωσαν και ενίσχυσαν το ναυτικό τους. Οι Βενετοί,

από την πλευρά τους, βρίσκονταν διπλωματικά απομονωμένοι και οικονομικά αποδυναμωμένοι. Η προστασία της Πελοποννήσου προϋπέθετε άμυνα στα ισχυρά οχυρά, επαρκή στρατεύματα με ικανό αρχηγό και, σε κάθε περίπτωση, υποστήριξη αυτών από τον στόλο. Η υπεροχή του οθωμανικού στόλου οδήγησε σε ταχεία κατάρρευση της βενετικής άμυνας στο Αρχιπέλαγος, στην Πελοπόννησο, στη Λευκάδα και στις τελευταίες βενετικές θέσεις στην Κρήτη (1715). Η απραξία του βενετικού στόλου υπήρξε, εκτός των άλλων, προϊόν της ακατάλληλης ηγεσίας του από μέρους του Daniel Dolfin. Η ανατροπή της βενετικής κυριαρχίας προκάλεσε ανησυχία στη Βιέννη, με απόρροια να εκδηλωθεί το 1716 ένας νέος πόλεμος μεταξύ των Αψβούργων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γεγονός που ευνόησε τη Βενετία. Τον Αύγουστο του 1716 αποσοβήθηκε η κατάληψη της Κέρκυρας από τους Οθωμανούς και το 1717-1718 ο βενετικός στόλος πραγματοποίησε αντεπίθεση, σε μια προσπάθεια να περιορίσει τον οθωμανικό στόλο στα Στενά. Οι βίαιες ναυμαχίες των ετών αυτών δεν έδωσαν πλεονέκτημα σε κανένα από τους δύο αντιπάλους. Η Βενετία ηττήθηκε κατά κράτος, διότι το πρώτο έτος του πολέμου δεν εφάρμοσε μία ξεκάθαρη και συνεκτική στρατηγική, τόσο στην ξηρά όσο και, κυρίως, στη θάλασσα, εν αντιθέσει προς το οθωμανικό ναυτικό που εφάρμοσε με τρόπο αριστοτεχνικό ξεκάθαρη στρατηγική ελέγχου των θαλάσσιων οδών. Όταν η Βενετία επιχείρησε να υιοθετήσει την παλαιά στρατηγική του αποκλεισμού του οθωμανικού στόλου στα Στενά, απέτυχε. Ωστόσο, ούτε οι Οθωμανοί κατόρθωσαν να επικρατήσουν του βενετικού στόλου στα νότια της Πελοποννήσου και να ανοίξουν τον δρόμο για την κατάληψη των Ιόνιων Νησιών. Ο θαλάσσιος πόλεμος αποδεικνυόταν ζωτικής σημασίας για την επιβίωση της Βενετίας, μεγαλύτερης ίσως από τη διατήρηση ορισμένων οχυρών.

Το τεύχος πραγματεύεται πολλά από τα στοιχεία και τις θεματικές που κάθε στρατιωτικός ιστορικός επιθυμεί να ασχοληθεί: πολεμική προετοιμασία, περιγραφή πολεμικών επιχειρήσεων, και μάλιστα αμφίβιων, ναυμαχίες, οχυρώσεις, επιμελητεία και οικονομία του πολέμου, χερσαία και ναυτική στρατηγική, κατασκοπία, επίδραση του πολέμου στους γηγενείς πληθυσμούς και στο περιβάλλον, προπαγάνδα. Όλες οι μελέτες είναι άρτια τεκμηριωμένες βιβλιογραφικά, ενώ σε πλείστες περιπτώσεις γίνεται ευρεία χρήση ανέκδοτων αρχειακών χειρόγραφων πηγών. Το τεύχος συμπληρώνεται: α) με την αναδημοσίευση από τον επιμελητή Στάθη Μπίρταχα μιας πρωτογενούς πηγής για τις προετοιμασίες των Βενετών στην Κύπρο, εν όψει της οθωμανικής εισβολής («A Primary Source on the Status and Preparations for Defense in Cyprus before the Outbreak of the Venetian–Ottoman War (1570–1571): the Final Report of Lorenzo Bembo, Venetian *Capitano* of Famagusta (November 21, 1567)» (σ. 342-371) και β) με μια άκρως ενδιαφέρουσα σειρά βιβλιοκρισιών σε έργα που άπτονται της θεματικής των βενετο-οθωμανικών πολέμων (σ. 375-448). Επιπροσθέτως, το τεύχος εμπλουτίζεται με πληθώρα εικονογραφικών πηγών σε όλη του την έκταση και ανά μελέτη ειδικότερα, όπως επί παραδείγματι λιθογραφίες, χαρακτικά, πίνακες, έγγραφα και χάρτες της περιόδου που σχετί-

ζονται με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο η στρατιωτική ιστορία αποκτά μία σύγχρονη με τα γεγονότα απεικονιστική διάσταση.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το πολύπλοκο γεωπολιτικό περιβάλλον στο οποίο έδρασαν οι αντίπαλοι, οι στρατηγικές που επέλεξαν, τόσο στην ξηρά όσο και στη θάλασσα, η μεγάλη σημασία του ναυτικού στις επιχειρήσεις, αλλά και το οριακό σημείο στο οποίο έφθανε η χρήση των οχυρώσεων στον χερσαίο πόλεμο, ιδίως όταν αυτές δεν ήταν επαρκώς επανδρωμένες και δεν υφίστατο ανάλογη εξωτερική υποστήριξη. Από την άλλη, είναι χαρακτηριστική η εξέλιξη της οχυρωτικής τέχνης, ώστε τα τείχη να αποκτήσουν ανοχή έναντι της βολής των πυροβόλων όπλων. Εκτιμώ ότι οι αμφίβιες επιχειρήσεις των Βενετών στον ιδιαίτερο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου και η στρατηγική που ακολούθησαν οι αντίπαλοι μπορούν να αποτελέσουν πεδία περαιτέρω προβληματισμού και ανάλυσης. Ας αναλογιστούμε μόνο ότι κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913) η αποτυχία του οθωμανικού ναυτικού να διασπάσει τον αποκλεισμό των Στενών, που επέβαλε το ελληνικό Πολεμικό Ναυτικό, έδωσε την κυριαρχία στο Αρχιπέλαγος, συντέλεσε στην απελευθέρωση των νησιών του Αιγαίου και –όπως στις βενετο-οθωμανικές συγκρούσεις– ευνόησε τις χερσαίες επιχειρήσεις στη Βαλκανική Χερσόνησο.

Παρατηρούμε ότι το πλούσιο αρχαιολογικό υλικό που σώζεται από την πλευρά των Βενετών και κυρίως οι σχολαστικές αναφορές των αξιωματούχων τους, είτε για την προετοιμασία της άμυνας είτε σχολιάζοντας το αποτέλεσμα των πολεμικών συγκρούσεων, αποκαλύπτουν ένα πρώιμο σύστημα «στρατιωτικών αναφορών», που προαναγγέλλει τη μεταγενέστερη στρατιωτική οργάνωση των μεγάλων ευρωπαϊκών στρατών. Διαπιστώνεται, επίσης, η πρώιμη χρήση χαρτών, έστω και ατελών, κυρίως για την απεικόνιση των φρουριών και των οχυρώσεων.

Όπως σε κάθε πόλεμο, έτσι και στους βενετο-οθωμανικούς η οικονομία και η επιμελητεία αναδεικνύονται σε κύριο συντελεστή ισχύος για τους αντιμαχόμενους. Οι Βενετοί προσπαθούσαν με τρόπο συστηματικό να εξασφαλίσουν πόρους για τη χρηματοδότηση των επιχειρήσεων μέσω της φορολόγησης των νησιών ή να επιβάλουν καταναγκαστική εργασία στον πληθυσμό για τη βελτίωση της αμυντικής οργάνωσης. Η δυνατότητα υποστήριξης των στρατευμάτων έθετε όριο τόσο στο μέγεθός τους όσο και στο βάθος της ενδοχώρας, στο οποίο μπορούσαν να επιχειρήσουν.

Εν κατακλείδι, από τη σκοπιά της στρατιωτικής ιστορίας το τεύχος ακολουθεί τις σύγχρονες επιστημονικές τάσεις και διεπιστημονικές προσεγγίσεις, και είναι βέβαιο ότι θα αποτελέσει σημείο αναφοράς για κάθε μελετητή των βενετο-οθωμανικών πολέμων. Παράλληλα, μας αποκαλύπτει αδιερεύνητες έως σήμερα πτυχές μιας άκρως ενδιαφέρουσας περιόδου στρατιωτικών επιχειρήσεων που διεξήχθησαν στην ανατολική Μεσόγειο από το τέλος του Μεσαίωνα έως τις αρχές του 18^{ου} αιώνα.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΕΥΕΛΠΙΔΩΝ

Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, *Η Αγωγή του Πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020, 782 σ.

Η πρόσληψη του παρελθόντος και η διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης αποτελούν σύνθετες διαδικασίες που συνδέονται με τις ικανότητες των ιστορικών αλλά και με ιδεολογίες, νοοτροπίες, πολιτικές ιεραρχήσεις κ.ά. Ο Δημήτρης Αρβανιτάκης με τη μελέτη του, που παρουσιάζεται εδώ, επιχειρεί να αφηγηθεί μια τέτοια ιστορία για αποσιωπήμες και μονοσήμαντες αφηγήσεις του παρελθόντος στον δημόσιο λόγο και στην ιστοριογραφία. Η μελέτη επικεντρώνεται σε μια «στιγμή» της ιστορίας ενός περιορισμένου σε έκταση αλλά πλούσιου σε ιστορικά γεγονότα χώρου, των νησιών του Ιονίου Πελάγους, μεταξύ 1797 και 1799, στο μεταίχμιο δηλαδή μεταξύ Παλαιού Καθεστώτος και νεωτερικότητας.

Η περίοδος των Γάλλων Δημοκρατικών (1797-1799) όντως αποτελεί ένα κενό στην ιστοριογραφία για το Ιόνιο, καθώς διαθέτουμε λίγες πρωτότυπες μελέτες για αυτή τη θεματική. Με βάση όσα γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, η σύντομη αυτή χρονικά περίοδος συνδέεται με την εισαγωγή θεσμών βασισμένων στην επαναστατική ιδεολογία, με την καθολική παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων και κοινωνικής ελευθερίας, αλλά και με έντονες απογοητεύσεις και δυσαρέσκειες λόγω της φορολογικής, της θρησκευτικής και της κοινωνικής πολιτικής των Γάλλων, και της επαμφοτερίζουσας στάσης τους απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Συνολικά ιδωμένο το σύντομο διάστημα της γαλλικής κυριαρχίας στα νησιά, θα διέψευδε τις όποιες ελπίδες έτρεφαν οι Ιόνιοι και οι άλλοι Έλληνες για την επίλυση του εθνικού ζητήματος με τη βοήθεια των Γάλλων, και θα τους έστρεφε στην αγκαλιά της Ρωσίας, εν μέρει και της Αγγλίας.

Ο Αρβανιτάκης εκτιμά ότι η πρώτη βραχύβια γαλλική επαναστατική εμπειρία του Ιονίου ήταν πολύ περισσότερα από τα παραπάνω, ότι έχει υποτιμηθεί ιστοριογραφικά και ότι η υποτίμηση αυτή οφείλεται, εκτός των άλλων, στις αντιδράσεις όσων επλήγησαν από τις εισαχθείσες καινοτομίες και χάρη στην αξιοποίηση της πολιτικής συγκυρίας κατόρθωσαν να επιβάλουν τον δικό τους τρόπο αφήγησης της ιστορίας για το 1797. Τι ήταν όμως τελικά το επτανησιακό 1797; Ποιες ρήξεις επέφερε; Ποιοι αντέδρασαν και γιατί αντέδρασαν σε αυτές τις εξελίξεις; Και πώς τελικά θα έπρεπε να αφηγούμαστε τη γαλλική ρεπουμπλικανική στιγμή του Ιονίου, κατά Αρβανιτάκη;

Στην αναλυτική εισαγωγή του βιβλίου ξεδιπλώνονται οι ερευνητικοί προβληματισμοί, τα κύρια ερωτήματα και οι άξονες, γύρω από τους οποίους διαρθρώνεται το κείμενο. Ο ογκώδης τόμος των 782 σελίδων συγκροτείται από τέσσερα μέρη και συνολικά 15 κεφάλαια. Το πρώτο μέρος εξετάζει τους ύστερους χρόνους της βενετικής κυριαρχίας στα νησιά και την άφιξη των Γάλλων. Το δεύτερο μέρος επικεντρώνεται στην ανάλυση των κύριων εννοιών που εισάγονται με τα κείμενα Γάλλων και Ιονίων, αλλά και στην εγκαθίδρυση των ρεπουμπλικανικών θεσμών, με τους οποίους θα επιχειρείτο η εκπαίδευση

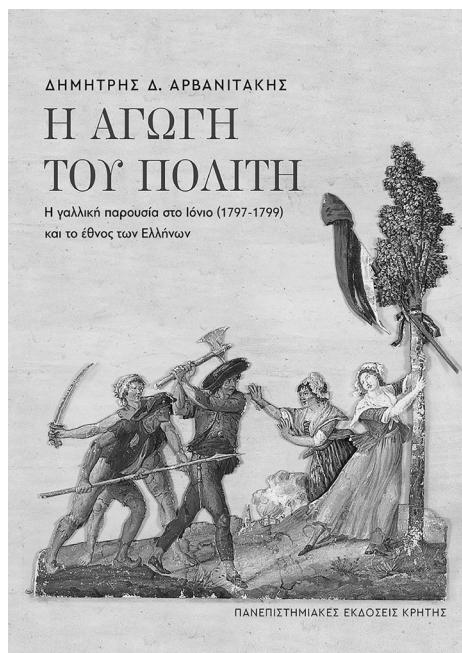
των νέων πολιτών. Το τρίτο μέρος αναφέρεται στις συγκρούσεις που προκάλεσε το πείραμα που επιχείρησαν οι Γάλλοι στα νησιά. Το τελευταίο μέρος αναφέρεται στις συνθήκες υπό τις οποίες Ρώσοι και Οθωμανοί συμμάχησαν, προκειμένου να αποτρέψουν την επέκταση του γαλλικού στρατού στην Ανατολική Μεσόγειο και τη διάδοση των ρεπουμπλικανικών ιδεών στις επικράτειές τους, καθώς και στη ρητορική που αξιοποίησαν για να προβάλουν αυτή τη συμμαχία. Στις τελευταίες σελίδες του τόμου περιλαμβάνονται λεπτομερή βιβλιογραφικά σημειώματα για τις σύγχρονες με τα εξιστορούμενα γεγονότα πηγές, δημοσιευμένες και χειρόγραφες, η σχετική βιβλιογραφία και ένα αναλυτικό ευρετήριο προσώπων, τόπων και εννοιών.

Τα τρία κεφάλαια που δομούν το πρώτο μέρος του βιβλίου εξετάζουν τον βενετικό 18^ο αιώνα των Ιόνιων Νήσων και την προετοιμασία για την πολιτική αλλαγή του 1797. Παρουσιάζεται εδώ το πολιτικό, κοινωνικό και πνευματικό κλίμα στις νησιωτικές κοινωνίες, ιδίως στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, περίοδος μεγάλων ζυμώσεων και ραγδαίων εξελίξεων στο διεθνές περιβάλλον αλλά και στο εσωτερικό των νησιών που βίωναν ποικίλους ανταγωνισμούς και έντονες συγκρούσεις ανάμεσα σε ισχυρές κοινωνικές ομάδες (ευγενείς εναντίον αστών) και οικογένειες.

Από τον ύστερο 18^ο αιώνα στον αστικό χώρο των Επτανήσων άρχισαν να συγκροτούνται ομάδες ανθρώπων που ασπάζονταν τις επαναστατικές ιδέες και συνδέονταν με διάφορους τρόπους (ιδεολογικά, επαγγελματικά, κοινωνικά και πολιτικά) με τα γαλλικά αλλά και με τα ρωσικά συμφέροντα. Η ρωσική προοπτική και το μέγεθος της επίδρασής της στους Ιονίους έγιναν πλήρως αντιληπτά μετά τα γεγονότα του 1770, οπότε πλήθος Ιονίων, με την υποκίνηση Ζακύνθιων αρχόντων, αγνόησαν τις προειδοποιήσεις και την ουδετερότητα των Βενετών και μετακινήθηκαν στον Μοριά, για να πολεμήσουν εναντίον των Οθωμανών στο πλευρό των αδελφών Ορλώφ. Δύο δεκαετίες αργότερα (1789) η απήχηση της Γαλλικής Επανάστασης θα άφηνε τα σημάδια της στα νησιά μέσω των Επτανήσιων που ζούσαν ή είχαν σπουδάσει στην Ιταλία και επέστρεφαν στους γενέθλιους τόπους εισάγοντας τις νέες ιδέες, που θα έφταναν στο Ιόνιο και με άλλους τρόπους, κυρίως μέσω του εμπορίου βιβλίων.

Σε αυτό το κλίμα και εξαιτίας των αρνητικών για τους Βενετούς εξελίξεων (παρεμβάσεις ξένων δυνάμεων, διείσδυση των ιδεών του Διαφωτισμού, κοινωνικές εντάσεις και συγκρούσεις ισχυρών οικογενειών μεταξύ τους και με τη βενετική διοίκηση) το προβεβλημένο μοντέλο της σοφής και δίκαιης βενετικής διοίκησης άρχισε να θαμπώνει. Όλα αυτά τα φαινόμενα, που εξελίσσονταν παράλληλα, σε πρακτικό επίπεδο υπονόμευαν το έργο των Βενετών και τη δυνατότητά τους να ελέγχουν τους υπηκόους τους στην Ανατολή, ιδίως τα μέλη των ηγετικών ομάδων, μέσω των οποίων η Γαληνοτάτη μπορούσε να ελέγχει αποτελεσματικά τους διοικούμενους στο Κράτος της Θάλασσας.

Οι ιδεολογικές ζυμώσεις αστών και προοδευτικών αριστοκρατών του Ιονίου δημιούργησαν κατάλληλο κλίμα σε ένα μέρος των ελίτ του Ιονίου, ώστε

να υποδεχτούν ευμενώς τους Γάλλους ως απελευθερωτές, πράγμα που έγινε φανερό αμέσως μετά τις πρώτες επιτυχίες της στρατιάς του Ναπολέοντα (1796) και θα συνέβαινε σε μεγάλο βαθμό και στο Ιόνιο. Χάρη σε αυτή την προεργασία, οι Γάλλοι εδραιώθηκαν στην Ιταλία και το Ιόνιο σχεδόν χωρίς αντιστάσεις, αξιοποιώντας και τον διάχυτο ενθουσιασμό που βασιζόταν στην προσδοκία μιας απελευθέρωσης όχι μόνο πολιτικής αλλά και κοινωνικής, η οποία θα άλλαζε πλήρως τη ζωή των ανθρώπων και θα τους απάλλαζε από τα βάρη που υφίσταντο έως τότε.

Με μια σειρά από καλά σκηνοθετημένες κινήσεις οι Γάλλοι, μετά τη σχεδόν εκούσια κατάργηση της αριστοκρατικής βενετικής διοίκησης,

ολοκλήρωσαν την απόβασή τους στα νησιά και αφού παραμέρισαν τους Βενετούς αξιωματούχους επικεντρώθηκαν στην εφαρμογή των ρεπουμπλικανικών θεσμών. Η αρχικά θετική στάση των Ιονίων απέναντι σε αυτήν την εξέλιξη έδωσε γρήγορα τη θέση της σε μια γενικευμένη δυσθυμία των αριστοκρατών και της Εκκλησίας και σε μια πικρία διάχυτη στους Ιονίους. Η κατάληψη της Μάλτας από τους Γάλλους και ο φόβος ότι ο γαλλικός στόλος θα απειλούσε την Οθωμανική Αυτοκρατορία και όχι την Αίγυπτο επιτάχυναν τις πολιτικές εξελίξεις και οδήγησαν στη σύμπληξη ενός νέου συνασπισμού εναντίον του Ναπολέοντα. Στο πλαίσιο αυτού του συνασπισμού εντάσσεται η αλλαγή πολιτικής του σουλτάνου απέναντι στους Γάλλους και η πρωτοφανής συμμαχία Ρώσων και Οθωμανών, που ανέλαβαν, σε συνεννόηση με τους Άγγλους, να απομακρύνουν τους Γάλλους από τα νησιά, τον Μάρτιο του 1799, και να εγκαθιδρύσουν εκεί την Επτάνησο Πολιτεία, ένα κράτος προστατευόμενο από τον τσάρο και φόρου υποτελές στον σουλτάνο.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου αφορά την επίδραση που είχε η άφιξη των Γάλλων στα νησιά στην υιοθέτηση μιας πολιτικής πρόσληψης εννοιών κεντρικών για τη λειτουργία ενός κράτους. Το πρώτο δείγμα γραφής τους υπήρξε η τόνωση της υπερηφάνειας των νησιωτών για το αρχαιοελληνικό τους παρελθόν. Η αρχαιότητα θα συνιστούσε ένα κρίσιμο εργαλείο για την προσέγγιση του τοπικού πληθυσμού και θα καθίστατο ένα από τα ταυτοτικά στοιχεία των Ιονίων. Δεν χρειαζόταν, βεβαίως, να έλθουν οι Γάλλοι για να ανακαλύψουν οι

Ιόνιοι τους αρχαίους προγόνους τους, καθώς ουδέποτε έπαυσαν να θαυμάζουν και να μελετούν τα έργα των αρχαίων Ελλήνων κλασικών. Στα τέσσερα κεφάλαια που συνθέτουν το δεύτερο μέρος του τόμου, που τιτλοφορείται «Το αλφαβητάριο ενός νέου κόσμου» η αρχαιότητα ως έννοια ανανοηματοδοτείται, πολιτικοποιείται, γίνεται υπόδειγμα πολιτικό με τους όρους του κλασικισμού του 18^{ου} αιώνα και σχολείο «για την κατανόηση του παρόντος, την πρόσληψη του παρελθόντος και την οργάνωση του μέλλοντος».

Η ανανοηματοδότηση της αρχαιότητας είναι μία μόνο από τις εννοιολογικές μετατοπίσεις που έλαβαν χώρα αυτό το χρονικό διάστημα στο Ιόνιο. Η κεντρικότερη από αυτές είναι η μετατροπή του υπηκόου σε πολίτη, που επετεύχθη μέσω της καθολικής παραχώρησης πολιτικών δικαιωμάτων, προνόμιο που μέχρι το 1797 το κατείχε ένας πολύ μικρός αριθμός Ιονίων που αποκαλούσαν εαυτούς «ευγενείς». Στις θεωρητικές επεξεργασίες της νέας περιόδου της επτανησιακής ιστορίας η ιδιότητα του πολίτη από επίκτητο κατέστη φυσικό και καθολικό δικαίωμα. Για να είναι ο Ιόνιος ικανός να φέρει επάξια την ιδιότητα του πολίτη προβλέφθηκε μια διαδικασία εκπαίδευσης-αγωγής, που περιλάμβανε τη σταδιακή εξοικείωση των Επτανησίων με τους θεσμούς και τις ιδέες του ρεπουμπλικανισμού. Από εδώ πηγάζει και ο τίτλος του βιβλίου που είναι και ο κεντρικός στόχος των Γάλλων: η διαμόρφωση των σχολείων-μηχανισμών που θα προετοίμαζαν τους νέους πολίτες.

Ποιοι είναι αυτοί οι θεσμοί; Ποια είναι αυτά τα σχολεία; Ποιο είναι το νέο νόημα και ο τελικός σκοπός της εκπαίδευσης; Ακολουθώντας τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης, ξεκίνησε στα προσωρινά δημαρχεία του Ιονίου μια συζήτηση για την καθιέρωση δημόσιου εκπαιδευτικού συστήματος στο επίπεδο της στοιχειώδους αλλά και της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Γνωρίζουμε περισσότερα για το σχολείο στοιχειώδους εκπαίδευσης που λειτούργησε στην Κέρκυρα, όπου διδασκόταν και η γαλλική γλώσσα. Στο προσωρινό Δημαρχείο του νησιού υποβλήθηκε πρόταση για την ίδρυση δημόσιου Πανεπιστημίου, που απορρίφθηκε για οικονομικούς λόγους. Ιδρύθηκαν επίσης στην Κέρκυρα Εθνική Βιβλιοθήκη και Εθνικό Τυπογραφείο. Επιπλέον, έγιναν ποικίλες παρεμβάσεις στον δημόσιο χώρο με την εισαγωγή του νέου, ρεπουμπλικανικού ημερολογίου, που αντικατέστησε το χριστιανικό και μετρούσε τον χρόνο από τη μέρα της καθιέρωσης του νέου καθεστώτος στη Γαλλία (22.9.1792). Το έτος το αποτελούσαν 12 μήνες, των 30 ημερών ο καθένας, και η εβδομάδα αντικαταστάθηκε από τη δεκάδα. Οι αντιστάσεις και η καχυποψία εναντίον των Γάλλων εντάθηκαν μετά τη Συνθήκη του Καμποφόρμιο, όταν έγινε στην Κέρκυρα πρόταση για την ίδρυση Συνταγματικής Λέσχης και απόπειρα εισαγωγής από Γάλλους αξιωματικούς και από ορισμένους Ιόνιους πατριώτες του δόγματος της θεοφιλανθρωπίας, μιας κατά βάση πολιτικής θρησκείας ιδιωτικού χαρακτήρα ως προς την άσκησή της, που βασιζόταν στις ιδέες του Βολταίρου, του Ρουσσώ και του Ροβεσπιέρου. Η Συνταγματική Λέσχη έγινε δεκτή από τις δημοτικές αρχές των νησιών, αλλά το δόγμα της θεοφιλανθρωπίας

αντιμετωπίστηκε με μεγάλη επιφύλαξη και απορρίφθηκε από το προσωρινό Δημαρχείο της Κέρκυρας, απόφαση την οποία σεβάστηκαν οι Γάλλοι.

Στην εκπαίδευση των πολιτών στόχευε η καθιέρωση ρεπουμπλικανικών γιορτών με διάφορες αφορμές, εμπνευσμένες από τη Γαλλική Επανάσταση και όχι μόνο, όπως η γιορτή της εκτέλεσης του βασιλιά Λουδοβίκου ΙΣΤ', η γιορτή της Γεωργίας, η επέτειος της άφιξης των Γάλλων στο Ιόνιο, της κατάληψης της Μάλτας, της πτώσης της μοναρχίας κ.ά. Με αυτές τις γιορτές οι Γάλλοι επεδίωκαν την εμπέδωση της συλλογικής μνήμης και της κοινωνικής αλληλεγγύης, και την προβολή των συμβόλων της Γαλλικής Επανάστασης, με τα οποία θα αντικαθιστούσαν τις παραδοσιακές δημόσιες τελετές που είχαν καθιερώσει οι Βενετοί, θα στήριζαν τη διάδοση της γλώσσας, των κωδίκων και των συμβόλων της δημοκρατίας, και θα ενίσχυαν την κοινωνική ενσωμάτωση στη νέα πραγματικότητα. Δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για τη συμμετοχή των Ιονίων σε αυτές τις περιστάσεις, πέραν της ύψωσης του Δέντρου της Ελευθερίας στην πλατεία Σπιανάδα της Κέρκυρας, τον Ιούλιο του 1797. Ανάλογες γιορτές μαρτυρούνται και στα άλλα νησιά του Ιονίου (Κεφαλονιά, Ζάκυνθος, Κύθηρα, Λευκάδα).

Κατά τους εορτασμούς υπήρχε μουσική και τραγούδια, όπως η Μασσαλιώτιδα, που συνόδευαν το κάψιμο του Libro d'oro και την ύψωση του Δέντρου της Ελευθερίας, ή άλλα τραγούδια που υμνούσαν τον γαλλικό στρατό και τις ρεπουμπλικανικές ιδέες. Δεν έλειπαν και οι μουσικές συνθέσεις όσων εναντιώνονταν στην πολιτική αλλαγή και σατίριζαν με αυτόν τον τρόπο τις εξελίξεις.

Τον στόχο της «αγωγής των πολιτών» υπηρέτησαν οι Πατριωτικές Εταιρείες και οι Συνταγματικές Λέσχες που λειτούργησαν και στο Ιόνιο, και συγκεκριμένα στην Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά, ήδη από το 1797. Οι ομιλίες και οι συζητήσεις σε αυτούς τους χώρους περιλάμβαναν θέματα εμπέδωσης των ρεπουμπλικανικών ιδεών και αναδιοργάνωσης της κοινωνίας. Οι σημαντικότερες από αυτές τυπώνονταν στο Εθνικό Τυπογραφείο, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στη διάχυση των επαναστατικών ιδεών. Σύντομα, οι πολιτικές αυτές συσσωματώσεις θα φιλοξενούσαν και την κριτική των Ιονίων για πολλές από τις επιλογές των Γάλλων, καθρεφτίζοντας τη γενικότερη δυσθυμία των τοπικών κοινωνιών.

Η «πατρίδα» είναι μία ακόμη από τις έννοιες που απέκτησαν νέο περιεχόμενο στους χρόνους των Γάλλων Δημοκρατιών. Πατρίδα για τους Ιονίους ήταν ο γενέθλιος τόπος, δηλαδή το νησί, και σε ένα άλλο επίπεδο η ελληνική καταγωγή, που τους συνέδεε με τους υπόλοιπους Έλληνες στη βάση κοινών ιστορικοπολιτιστικών παραμέτρων. Ήταν όμως και η Βενετία σε επίπεδο συγχρονικό, μια πατρίδα πολιτική και πολιτιστική, με την οποία οι Ιόνιοι είχαν συσχετιστεί για αιώνες. Για τους ρεπουμπλικάνους διανοητές, αντίθετα, πατρίδα ήταν ο τόπος όπου λειτουργούσαν ελεύθεροι πολιτικοί θεσμοί. Αυτό ήταν το στοιχείο που θα συνέδεε για πρώτη φορά τους Ιονίους, που αποτελούσαν μέλη μιας νέας πολιτικής οικογένειας, ενός νέου έθνους, του ιονικού έθνους. Την

ίδια στιγμή λάμβαναν χώρα συζητήσεις για την προοπτική ένταξης του ιονικού έθνους σε μια μεγαλύτερη οικογένεια, όπως ήταν η βενετική ρεπούμπλικα, ή σε μια αντίστοιχη ρεπούμπλικα των ιταλικών λαών ή στη Γαλλική Δημοκρατία, στην οποία τελικά εντάχθηκαν τα Ιόνια τον χειμώνα του 1797. Προϋπόθεση λοιπόν για την ύπαρξη ενός πολιτικού έθνους, του ιονικού ή και του ελληνικού, ήταν ο ρεπουμπλικανικός και ταυτόχρονα ο αντιτυραννικός του χαρακτήρας. Αυτή η σύλληψη για την πατρίδα, σύλληψη πολιτική, έθετε ταυτόχρονα μια διαχωριστική γραμμή με το παρελθόν και μια νέα αντίληψη για την ανάγνωση του ιστορικού χρόνου, που από την περίοδο του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου και στη συνέχεια τη ρωμαϊκή, τη βυζαντινή, τη βενετική και την οθωμανική κυριαρχία λογίζοταν συνολικά ως παρελθόν δουλείας και τυραννίας. Η απομάκρυνση από αυτό το τυραννικό παρελθόν, όπως υποστηρίζει ο Αρβανιτάκης, η στροφή στην αρχαιότητα ως πολιτικό υπόδειγμα και η ανακάλυψη της καταγωγικής σχέσης των Ελλήνων με τους αρχαίους προγόνους τους θα συνέβαλλαν στη συγκρότηση ενός ελληνικού έθνους αποδεσμευμένου από στοιχεία του τυραννικού παρελθόντος, ένα από τα οποία ήταν και η θρησκεία.

Όλη αυτή η εννοιολογική πλαισίωση όρων καθιερωμένων μέχρι τότε με διαφορετικό περιεχόμενο, και η θεσμική κατοχύρωση των ρεπουμπλικανικών ιδεών ήταν φανερό ότι θα άλλαζαν δραματικά τους όρους του πολιτικού παιχνιδιού και ότι θα προκαλούσαν έντονες αντιδράσεις στο εσωτερικό των κοινωνιών του Ιονίου αλλά και εκτός αυτών (βλ. μέρη Γ' και Δ'). Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με τρόπο παρόμοιο με αυτόν της Καθολικής Εκκλησίας, καταδίκασε έντονα τη διάδοση των ρεπουμπλικανικών ιδεών στο Ιόνιο, που απειλούσαν και το δικό του ποίμνιο, τους ορθόδοξους χριστιανούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Υιοθέτησε για τούτο, σε εγκυκλίους και σε πολεμικά κείμενα, μια ρητορική πολεμικών διαστάσεων με έντονα αντιδιαφωτιστικό λόγο που δεν δεχόταν τη χρησιμότητα της γνώσης, αν δεν προερχόταν από τη χριστιανική διδασκαλία. Στόχος του λόγου της Εκκλησίας ήταν η αναίρεση του εννοιολογικού πλαισίου που είχε προτείνει ο Διαφωτισμός αλλά και μια σειρά ερωτημάτων για τη νομιμότητα της πολιτικής αλλαγής, τη νομιμότητα της υπακοής στον μονάρχη, τη σχέση των Ρωμιών με την ορθόδοξη πίστη και τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, τη δυνατότητα ύπαρξης μιας νέας κοσμικής πατρίδας κ.ά. Στον κόσμο των ιδεών της Εκκλησίας η αληθινή ελευθερία δεν ήταν εκείνη της ανυπακοής αλλά της υποταγής στις νόμιμες εξουσίες. Η ισότητα αντιστρατευόταν τον νόμο του Θεού και της φύσης, και λάμβανε το πραγματικό της νόημα μόνο στο Ευαγγέλιο.

Αντίθετα, για τον οπαδό των νέων ιδεών η αυτονομία των Ελλήνων και η μετάβασή τους από ραγιαδες σε μέλη ενός έθνους προϋπέθετε μια νέα πολιτική εννοιολόγηση. Ένα από τα βασικά ταυτοτικά στοιχεία αυτής της εννοιολόγησης ήταν η γλώσσα και η συνειδητοποίηση της καταγωγικής σχέσης με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Η αρχαιότητα θα λειτουργούσε για τους ρεπουμπλικανούς ως πολιτειακό πρότυπο και ως σχολείο πολιτικής παιδείας. Όπως

γλαφυρά υπογραμμίζει ο Αρβανιτάκης, το μέσον σε αυτή τη διαδικασία ήταν η πατρίδα ως ο τόπος των πολιτικών ελευθεριών, ενώ στόχος ήταν η απόκτηση της ελευθερίας, της δημιουργίας δηλαδή μιας πατρίδας όπου θα ξαναγεννιούνταν οι ελεύθεροι πολιτικοί θεσμοί κατά το αρχαιοελληνικό υπόδειγμα.

Οι πολιτικές εξελίξεις (η ρωσοτουρκική συμμαχία) πρόλαβαν τη γενίκευση των όποιων αντιδράσεων είχαν εκδηλωθεί εναντίον των Γάλλων από την Εκκλησία και τις ηγετικές ομάδες των τοπικών κοινωνιών. Η παράδοση συμμαχία των Ρώσων με τους Οθωμανούς, με την ενεργό στήριξη του Οικουμενικού Πατριαρχείου, οδήγησαν στη διά των όπλων εκδίωξη των Γάλλων και στην εγκαθίδρυση της Επτανήσου Πολιτείας, που προβλήθηκε ως απελευθέρωση των νησιών από τους άθεους Γάλλους.

Οι εξηγήσεις που δίνει ο Αρβανιτάκης για τη σιωπή της ελληνικής ιστοριογραφίας για το 1797 στο Ιόνιο κινούνται προς δύο κατευθύνσεις. Η πρώτη από αυτές δέχεται ότι οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης είχαν θετική επίδραση στα ελληνικά πράγματα στην κατεύθυνση της εθνικής απελευθέρωσης, όχι όμως και στο επίπεδο των κοινωνικών μετασχηματισμών. Η δεύτερη εξήγηση αποδίδει την αδιαφορία για τις εννοιολογήσεις, που βασίστηκαν στους ρεπουμπλικανικούς κώδικες στο πολιτικό επίπεδο και στη γλώσσα σύνταξής τους. Και τούτο καθώς τα σημαντικότερα κείμενα των Επτανήσιων που ασπάστηκαν τις ρεπουμπλικανικές ιδέες εκφωνήθηκαν ή/και δημοσιεύθηκαν στην Ιταλική και έτσι έμειναν έξω από την ελληνική ιστοριογραφία, καθώς εκτιμήθηκε ότι δεν ήταν συμβατά με τον «εθνικό κανόνα» που έγινε αποδεκτός στο ελληνικό κράτος και περιλάμβανε την ελληνική γλώσσα ως βασικό ταυτοτικό στοιχείο.

Το 1797, σύμφωνα με τον Αρβανιτάκη, δεν σήμαινε εν τέλει πολλά και για την επτανησιακή ιστοριογραφία που ενέταξε πολύ συνοπτικά την περίοδο αυτή στις γενικές συνθέσεις, εξαιρώντας ωστόσο την πρώτη «γαλλοκρατία» από τις δυτικές καταβολές του Ιονίου που ήταν κυρίως βενετικές. Τούτο οφείλεται, κατά τον συγγραφέα, όχι μόνο στο βραχύβιο της γαλλικής παρουσίας αλλά και στις σφοδρές αντιδράσεις του Πατριαρχείου και ιδίως της αριστοκρατίας του Ιονίου, που είδε για πρώτη φορά την προνομιακή θέση της στην κοινωνία να απειλείται σοβαρά.

Η ολοκλήρωση της μελέτης του βιβλίου αφήνει, πέραν των άλλων, την αίσθηση ότι για τον ιόνιο χώρο χάθηκε μια ευκαιρία, η δυνατότητα να εισαχθεί στα νησιά και μέσω αυτών στον ελληνικό κόσμο ο πολιτικός ρεπουμπλικανισμός και τα οφέλη του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης. Ο σχεδιασμός υπήρξε, τα πρώτα βήματα έγιναν με τη συμμετοχή Ιονίων-μελών των προσωρινών Δημαρχείων και των διαφόρων εταιρειών. Αυτό που φαίνεται πως έλειψε ήταν ο χρόνος. Με δεδομένες ωστόσο τις αντιδράσεις που είχε αρχίσει να συγκεντρώνει η γαλλική διοίκηση στο Ιόνιο, και τις αντιγαλλικές συσπειρώσεις που συγκροτούνταν στον διεθνή περίγυρο, θα μπορούσε να διατυπωθεί και μια άλλη υπόθεση: ότι η κριτική για τις πολιτικές των Γάλλων και η γενικότερη δυσθυμία που εξέφραζαν οι πληττόμενες κοινωνικές ομάδες

θα οδηγούσαν αργά ή γρήγορα στη ρήξη. Παραδείγματα από τον χώρο των Ιακωβίνειων Δημοκρατιών της Ιταλίας στηρίζουν αυτήν την υπόθεση.

Ένα άλλο ζήτημα αφορά τα ίδια τα κείμενα του ρεπουμπλικανισμού, τα οποία για πρώτη φορά εξετάζονται εδώ στο σύνολό τους και στα ιστορικά τους συμφραζόμενα. Πόσο πρωτότυπα ήταν; Πόσο κυκλοφόρησαν στο Ιόνιο; Πόσους, ποιους και πόσο επηρέασαν; Πέραν ενός μέρους του αστικού χώρου, προφανώς των υψηλότερων εισοδηματικά στρωμάτων, όπως υποδηλώνουν οι σπουδές σε ιταλικά πανεπιστήμια, στην ανθρωπογεωγραφία του ιόνιου ρεπουμπλικανισμού μαρτυρείται μια συγκρατημένη αριθμητικά συμμετοχή. Επιπλέον, το βιβλίο επιτρέπει να εξετάσουμε περιπτώσεις ανθρώπων που προσχώρησαν βαθιά στις ρεπουμπλικανικές ιδέες εκκινώντας από ένα αριστοκρατικό προφίλ. Αρχετοί εξ αυτών μετά το 1800 αναδιαμόρφωσαν χωρίς δυσκολία τους πολιτικούς τους προσανατολισμούς και προσχώρησαν στους ρωσόφιλους κύκλους, στοιχείο δηλωτικό μιας ευρείας ιδεολογικής ευελιξίας. Η περίπτωση του Σπυρίδωνα Γεώργιου Θεοτόκη είναι χαρακτηριστική. Από μέλος του Συμβουλίου των ευγενών και εκλεγμένος σε σημαντικά κοινοτικά αξιώματα επί Βενετών, υπήρξε μέλος και πρόεδρος του προσωρινού Δημοαρχείου της Κέρκυρας και εκφωνητής λόγων υπέρ της δημοκρατίας και κατά των προνομίων των ευγενών στην Πατριωτική Εταιρεία της Κέρκυρας. Η μεταβολή της κατάστασης με την απομάκρυνση των Γάλλων από τους Ρωσοτούρκους δεν τον επηρέασε, αφού κατόρθωσε να αναδειχθεί σε ηγεμόνας-πρόεδρος της Γερουσίας της Επτανήσου Πολιτείας. Εξίσου χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των αδελφών Ναράντζη, μελών της Πατριωτικής Εταιρείας Δημόσιας Αγωγής της Βενετίας, οι οποίοι από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα κατείχαν προξενικές και άλλες δημόσιες θέσεις στη Ρωσική Αυτοκρατορία.

Η εξαντλητική παρουσίαση των γαλλικών σχεδιασμών για το Ιόνιο από τον Αρβανιτάκη παράγει επιπλέον δύο κεντρικά ερωτήματα:

Γιατί απέτυχε η πρώτη αυτή εφαρμογή του ρεπουμπλικανισμού στο Ιόνιο; Ήταν μόνο οι αντιδράσεις και το πολιτικό βάρος της Εκκλησίας με τους μηχανισμούς διαμόρφωσης της κοινής γνώμης που διέθετε;

Η απάντηση, με τα λόγια του συγγραφέα: γιατί «οι ιδέες του Διαφωτισμού και της ρεπουμπλικανικής πολιτικής οργάνωσης εισάγονταν με προβληματικό τρόπο». Γιατί επίσης η γαλλική παρουσία ήταν εξαιρετικά σύντομη, μεγάλα τα προβλήματα που συνάντησε όπως και η διάψευση των προσδοκιών και η διάχυτη απογοήτευση για τη γαλλική πολιτική που έχανε έδαφος σε ολόκληρη την Ευρώπη.

Το θέμα και το ερώτημα προσφέρονται για γόνιμες συζητήσεις: τι ήταν το προβληματικό στην εισαγωγή του ρεπουμπλικανισμού; Ο ρεπουμπλικανικοί θεσμοί όπως διαμορφώθηκαν ή/και εφαρμόστηκαν στα νησιά; Οι άνθρωποι που κλήθηκαν να τους εφαρμόσουν και ο θεωρητικός και πρακτικός εξοπλισμός τους; Η κοινωνία γενικά που δεν αγκάλιασε το εγχείρημα;

Ο Αρβανιτάκης θα επανέλθει στις τελευταίες γραμμές του τόμου συγχω-

νεύοντας μια συνοπτική απάντηση στο πρώτο ερώτημα με την προσέγγιση ενός δεύτερου ερωτήματος που θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: Τι έμεινε από όλο αυτό;

Η έστω σύντομη και ατελής εισαγωγή των ρεπουμπλικανικών θεσμών στο Ιόνιο θα οδηγήσει, κατά τον Αρβανιτάκη, σε μια πολιτική ανάγνωση εννοιών όπως πατρίδα (ο τόπος των ελεύθερων πολιτικών θεσμών), αρετή (ύψιστη ιδιότητα κάθε πολίτη), αρχαιότητα (ως πολιτικό υπόδειγμα) αλλά και πρόσληψη του παρελθόντος με κριτήριο την ελευθερία των πολιτικών θεσμών σε χρόνους δουλείας και μη. Χάρη σε όλες αυτές τις εξελίξεις, οι Ιόνιοι ήλθαν πιο κοντά με τους ομοεθνείς τους ραγιάδες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και απέκτησαν έναν ιδεολογικό εξοπλισμό με τον οποίο θα προσέγγιζαν στο εξής το θέμα της απελευθέρωσης του έθνους. Το Ιόνιο θα γινόταν ένα πειραματικό εργαστήριο για τις νέες πολιτικές και φιλοσοφικές ιδέες, και βασικός δίαυλος για τη μεταφορά τους στους ομοεθνείς που ζούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η σύγκλιση του Ιονίου με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο θα περνούσε μέσα και από την αντίληψη της πολιτικής προσέγγισης του κοινού ιστορικού παρελθόντος και της πολιτιστικής συγγένειας αυτών των δύο πληθυσμιακών συνόλων.

Όπως σημειώνει ο συγγραφέας, «Όσο και αν οι ρεπουμπλικανικές ιδέες δεν βρήκαν τρόπο να φυτρώσουν στον ελληνικό κόσμο ώστε να σφραγίσουν τις επόμενες εθνικές εξελίξεις, το ιδρυτικό λεξιλόγιο και οι θεμελιακοί κώδικες του σύγχρονου ελληνικού έθνους γεννήθηκαν σε μεγάλο βαθμό μέσα από τη σύγκρουση, σε αυτά τα χρόνια».

Έμεινε όμως όντως αγνό το αποτύπωμα της δεκαεπτάμηνης επαναστατικής εμπειρίας των Ιονίων στις μετέπειτα εθνικές εξελίξεις;

Στον ίδιο τον χώρο του Ιονίου την αμέσως επόμενη μέρα συνέβησαν πράγματα εντελώς επαναστατικά, που θα διαρκούσαν, παρόλο που δεν διατηρήθηκαν ατόφιοι οι ρεπουμπλικανικοί θεσμοί πολιτικής οργάνωσης και κοινωνικού εξισωτισμού. Η Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807), δημιούργημα των Ρώσων και των Οθωμανών, δεν κράτησε προφανώς τις εννοιολογήσεις που περιγράφει ο Αρβανιτάκης. Υπήρξε ωστόσο το πρώτο κράτος Ελλήνων που εφάρμοσε θεσμούς αντλημένους από τις πολιτικές εξελίξεις που έχουν τις απαρχές τους στη Γαλλική Επανάσταση, ιδωμένους έστω από άλλη κοινωνική και πολιτική οπτική, με δεδομένο τον κυρίαρχο αριστοκρατικό χαρακτήρα του. Το 1797 έκανε την αρχή στη «μακρά διαδικασία προσέγγισης [των Ιονίων] με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο [και] την απόσπασή του από τις δυτικές συντεταγμένες», η Επτάνησος Πολιτεία επιτάχυνε τις εξελίξεις.

Δεν ήταν πολύ διαφορετική, άλλωστε, η μοίρα της ίδιας της Γαλλικής Επανάστασης. Ο κύριος ένοπλος προπαγανδιστής των ιδεών της, ο Ναπολέων Βοναπάρτης, όταν ξεκαθάρισε τους λογαριασμούς του στο εσωτερικό πολιτικό μέτωπο με τους κύριους ανταγωνιστές του, μετέτρεψε τη Γαλλική Δημοκρατία σε Γαλλική Αυτοκρατορία διατηρώντας ή τροποποιώντας παλιούς θεσμούς και ανανεώνοντας το περιεχόμενό τους και τις κοινωνικές ιεραρχήσεις. Ανάλογες

εξελίξεις συνέβησαν και στα ιταλικά κράτη που μετά τις βραχύβιες Ιακωβίνειες Δημοκρατίες, είδαν να δημιουργούνται από τους Γάλλους διάφορα βασίλεια με επικεφαλής τον ίδιο τον Ναπολέοντα, ως αυτοκράτορα πλέον, και άλλα συγγενικά του πρόσωπα, όπου εισήχθησαν υπό άλλο πολιτειακό πλαίσιο πολλές από τις κατακτήσεις της επανάστασης (συντάγματα, νομικοί κώδικες κ.λπ.).

Πέρα από τις εκτιμήσεις για το αποτύπωμα της ρεπουμπλικανικής εμπειρίας στα Ιόνια Νησιά, που ως θέμα απασχολεί έναν ευρύ γεωγραφικό χώρο, ο οποίος υπέστη άμεσα ή έμμεσα τις επιπτώσεις της Γαλλικής Επανάστασης, ο Αρβανιτάκης στο βιβλίο του αφηγείται μια ιστορία θεωρητικά γνωστή αλλά ουσιαστικά άγνωστη ιστορία στις συνολικές διαστάσεις της. Χειρίζεται επιδέξια πλήθος δημοσιευμένων και αδημοσίεωτων τεκμηρίων, εν μέρει γνωστών αλλά ελάχιστα αξιοποιημένων, καθώς μας έλειπε πάντα η θεωρητική επεξεργασία των βασικών εννοιών που εμπεριέχονται σε αυτά τα κείμενα. Με την *Αγωγή του Πολίτη* ο Αρβανιτάκης προσφέρει στον αναγνώστη τη δυνατότητα να αποκρυπτογραφήσει το περιεχόμενο όλων αυτών των πηγών. Φέρνει στην επιφάνεια και εξετάζει με ακρίβεια τις διανοητικές διαδρομές ανθρώπων που εργάστηκαν μεμονωμένα και εντέλει συλλογικά, επιδιώκοντας να αλλάξουν τις κοινωνίες όπου ζούσαν και τον κόσμο γύρω από αυτές. Και τελικά συνθέτει ένα ελκυστικό και απαιτητικό έργο, το οποίο τεκμηριώνεται έτι περαιτέρω με την οργανική ένταξη στη ροή του κειμένου παραθεμάτων, αντλημένων από τις πηγές στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση.

Το 1797 στο Ιόνιο έχει πλέον το δικό του έργο αναφοράς και η έρευνα γύρω από όσα συνέβησαν σε αυτό το σύντομο αλλά πλούσιο σε γεγονότα και ιδεολογικές ζυμώσεις χρονικό διάστημα αναμένεται μέσω του βιβλίου του Αρβανιτάκη να ανθίσει.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ
ΕΚΠΑ

Η συμβολή των Ιταλών στην Ελληνική Επανάσταση. Προετοιμάζοντας την Ιταλική Παλιγγενεσία, επιμ. Γιώργος Ματαράγκας, Francesca Minutoli, Ζωή Κοκκαλίδου, ETPbooks: Αθήνα 2021, 654 σ.

Ο τόμος αυτός εντάσσεται στο πλήθος των δημοσιεύσεων, των ερευνών αλλά και των εκδηλώσεων που πραγματοποιήθηκαν το 2021, στην επέτειο της συμπλήρωσης δύο αιώνων από την κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης. Το δεύτερο σκέλος του τίτλου προβάλλει το ελληνικό 1821 ως ένα είδος μαθητείας για την Ιταλική Παλιγγενεσία.

Όπως προκύπτει από τα δύο εισαγωγικά κείμενα και, κυρίως, από το κείμενο του κ. Enzo Terzi, ιδιοκτήτη των εκδόσεων ETPbooks και συντονιστή της όλης προσπάθειας, οι οπτικές, οι αναθεωρήσεις και η αξιοποίηση νέων πηγών, ή η επαναθεώρηση ήδη γνωστών στους ερευνητές ιστορικών δεδομένων μπορούν να ανανεώσουν τη βιβλιογραφία για κάθε ιστορικό ζήτημα, πόσω μάλλον όταν το προκείμενο κατέχει το ξεχωριστό ενδιαφέρον μιας εθνικής επανάστασης που κατέληξε στη δημιουργία του πρώτου εθνικού κράτους στον βαλκανικό χώρο.

Οι σχέσεις των Ιταλών με τους Έλληνες στους νεότερους χρόνους έχουν αποτελέσει αντικείμενο πλήθους μελετών, τουλάχιστον από τον 19^ο αιώνα και μετά. Δράττομαι εδώ της ευκαιρίας να αναφερθώ στον ειδικό ρόλο που επιτελεί σχετικά το ΠΜΣ του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας με τον τίτλο «Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Ιστορία, Λογοτεχνία, Κλασική Παράδοση», στο πλαίσιο της λειτουργίας του οποίου εξετάζονται αυτές ακριβώς οι σχέσεις, από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή, προετοιμάζοντας νέους επιστήμονες που επικεντρώνονται στη διεπιστημονική προσέγγιση θεματικών απόλυτα συναφών με αυτές που περιλαμβάνει ο τόμος.

Ειδικά σε ό,τι αφορά τον κύριο στόχο, δηλαδή το 1821 και τη στήριξη του εθνικού αγώνα των Ελλήνων από τους Ιταλούς, οι παράγοντες που γέννησαν αυτές τις δράσεις εντοπίζονται σε καταστάσεις προγενέστερες αλλά και σύγχρονες της πρώτης επαναστατικής δεκαετίας. Ένα πλαίσιο με ιστορική προοπτική, εντός του οποίου κινούνται αυτές οι ελληνοϊταλικές σχέσεις, υποδεικνύει ότι αυτές ήταν ήδη ισχυρές στους χρόνους της πρώτης άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους, το 1204, ιδίως στις λατινοκρατούμενες περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου. Έκτοτε, η σταδιακή μετακίνηση Ελλήνων στην Ιταλική Χερσόνησο και Ιταλών στον κατεξοχήν ελληνικό χώρο ως μετανάστευση επαγγελματική, διοικητική ή οικονομική αλλά και ως μετακίνηση προσφύγων εξαιτίας πολεμικών γεγονότων, έφερε τους Έλληνες και τους Ιταλούς εγγύτερα και προετοίμασε το έδαφος για γόνιμες πολιτισμικές συναιρέσεις, παρά την ανισότητα που δημιουργούσε η κατάσταση της πολιτικής κυριαρχίας των δευτέρων επί των πρώτων.

Η ίδρυση ελληνικών κοινοτήτων σε σημαντικές επιχειρηματικά πόλεις της Ιταλίας, κυρίως στα βόρεια της χερσονήσου, δημιούργησε το περιθώριο για την ανάπτυξη αυτών των σχέσεων. Στις κοινότητες της Ιταλικής Χερσονήσου διδάσκονταν τα ελληνικά γράμματα, τυπώνονταν ελληνικά βιβλία, τονωνόταν η ελληνική πολιτιστική παραγωγή και η πολιτισμική ιδιομορφία των Ελλήνων. Η Βενετία δεν υπήρξε απλώς η πόλη που φιλοξένησε χιλιάδες Ελλήνων και τη σημαντικότερη ελληνική κοινότητα στον ιταλικό χώρο· υπήρξε διοικητική πρωτεύουσα μεγάλου μέρους του ελληνικού κόσμου και σημείο υποδοχής Ελλήνων υπηκόων του σουλτάνου, που έβρισκαν, χάρη στην εθνοτική καταγωγή τους, φιλόξενη στέγη στον χώρο της αδελφότητας του Αγίου Νικολάου.

Ανάλογες εξελίξεις αφορούν και την όψιμη, ως προς τον χρόνο ίδρυσής της, κοινότητα του Λιβόρνου, που συγκροτήθηκε στον ύστερο 18^ο αιώνα κυρί-

Η συμβολή των Ιταλών στην Ελληνική Επανάσταση

Προετοιμάζοντας την Ιταλική Παλιγγενεσία

1821-1832

ETPbooks

ως από εμπόρους, που με τον τρόπο τους συνέβαλαν και αυτοί στη στήριξη του ελληνικού αγώνα. Και οι δύο αυτές κοινότητες έχουν βρει τη θέση τους στις σελίδες του τόμου, που επιπλέον περιλαμβάνει και μια μελέτη για την ελληνική κοινότητα στο Κάλιαρι της Σαρδηνίας, στους χρόνους της Ελληνικής Επανάστασης, θεματική άγνωστη από άλλες πηγές.

Το κρίσιμο σημείο στους προγενέστερους της ελληνικής παλιγγενεσίας χρόνους, ως προς τις ελληνοϊταλικές σχέσεις, είναι, ωστόσο, η Ναπολεόντεια περίοδος, αυτή η εικοσαετία κατά την οποία η Ιταλία κατακτήθηκε από τον ένοπλο προπαγανδιστή των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης. Έτσι, έστω και διά της βίας που εμπεριέχεται σε μια στρατιωτική κατάκτηση, οι

Ιταλοί απέκτησαν τις βάσεις για τη μετέπειτα συγκρότηση σύγχρονου κράτους με δημοκρατικούς θεσμούς και ατομικές και συλλογικές ελευθερίες, εξελίξεις που, μαζί με άλλες, θα οδηγήσουν, μέσα από δρόμους όχι πάντοτε ευθείς, στη δική τους εθνική ανεξαρτησία.

Στις κρίσιμες ωφέλειες της γαλλικής κατάκτησης της Ιταλίας περιλαμβάνονται επίσης η πίστη στην ικανότητα των Ιταλών να συγκροτήσουν ενιαίο κράτος εκδιώκοντας τους ξένους και η απόκτηση των μέσων για να το πετύχουν, διά της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας και κατ' επέκταση της εκπαίδευσής τους στον πόλεμο. Όπως έγραψε χαρακτηριστικά ο Francesco Carducci για τους Γάλλους το 1884, απηχώντας την παραπάνω εκτίμηση: «Εκείνοι μας όπλισαν, μας εκπαίδευσαν [...] και μας ώθησαν να βλέπουμε στα μάτια και να πολεμάμε τα παλιά μας αφεντικά».

Κατά τη ρεπουμπλικανική τριετία (1796-1799) η υπό τους επαναστατικούς Γάλλους Ιταλία συνδέθηκε με τον ελληνικό χώρο, ιδιαιτέρως με τα νησιά του Ιονίου, μέσω Ρωσίας, που είχε ρόλο στην Ιταλική Χερσόνησο στο πλαίσιο των αντιγαλλικών συνασπισμών που συγκροτήθηκαν, για να θέσουν ένα ανάχωμα στον Βοναπάρτη. Την ίδια αυτή στιγμή η Ρωσία απέκτησε μια πολιτική και στρατιωτική βάση στο Ιόνιο, την Επτάνησο Πολιτεία (1800-1807), από όπου διεύρυνε το δίκτυο των υποστηρικτών της στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Το 1805 5.000 Έλληνες και Ρώσοι στρατιώτες μετακινήθηκαν από

το Ιόνιο στη Νάπολη για να πολεμήσουν εναντίον των Γάλλων. Μαζί τους θα μπορούσε να βρίσκεται και ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, στην υπηρεσία των Ρώσων στο Ιόνιο τότε, αν ο ίδιος δεν είχε αρνηθεί με την αιτιολογία ότι δεν έβρισκε κανένα λόγο για να πράξει κάτι τέτοιο.

Ερχόμαστε τώρα στο «παρόν» του ελληνικού επαναστατικού αγώνα, στην κρίσιμη δεκαετία μετά το 1821 και στον ρόλο των Ιταλών σε αυτήν. Πέρα από την Αναγέννηση, τον Ουμανισμό και τον Διαφωτισμό, ιστορικές περιόδους κατά τις οποίες επιτυγχάνεται η επανασύνδεση των Ιταλών με το αρχαιοελληνικό πνεύμα, το νήμα που πνευματικά συνενώνει Έλληνες και Ιταλούς μάς οδηγεί στον φιλελευθερισμό, μια παγιωμένη από τους χρόνους του Διαφωτισμού θεωρία για μια νέα σχέση του ανθρώπου με την κοινωνία, το κράτος και τους θεσμούς. Με τον φιλελευθερισμό γεννήθηκε η έμπρακτη στήριξη των Ιταλών υπέρ των Ελλήνων. Αν και δεν περιλαμβάνεται στον τίτλο, η κεντρική έννοια του τόμου, των περισσότερων τουλάχιστον άρθρων του, αφορά αυτό που έχουμε συνηθίσει να ονομάζουμε «φιλελληνισμό». Ένα κίνημα μάλλον μοναδικό, με την έννοια ότι δεν υπάρχει ανάλογο φαινόμενο τόσο έντονης στήριξης προς έναν εξεγερμένο λαό σε παγκόσμια βάση. Ο φιλελληνισμός έχει, βέβαια, πολλούς «προγόνους», με διαφοροποιήσεις, τοπικές και χρονικές, και στο πεδίο των ελληνοϊταλικών σχέσεων (η Αναγέννηση και ο Διαφωτισμός είναι εν μέρει κινήματα πνευματικά φιλελληνικά, με πνευματική έννοια), αλλά στη μορφή που εξετάζεται εδώ εντοπίζεται ακριβώς στους χρόνους μετά το ξέσπασμα της Επανάστασης και ομαδοποιείται με βάση δύο κύρια κριτήρια, τον χώρο και τον τρόπο.

Ως προς τον χώρο, ο Ε. Terzi διακρίνει τρεις ομάδες Ιταλών, οι οποίες στήριξαν ενεργά τον ελληνικό αγώνα: όσοι μετακινήθηκαν στην Ελλάδα, όσοι παρέμειναν στην Ιταλία, απ' όπου ενίσχυσαν τον ελληνικό αγώνα, και, τέλος, οι Ιταλοί που ενήργησαν αναλόγως ζώντας στη διασπορά, τη μεγάλη ιταλική διασπορά στην Ευρώπη.

Η παραπάνω κατηγοριοποίηση εμπεριέχει εν μέρει και τη δεύτερη διάκριση, τους τρόπους με τους οποίους οι Ιταλοί στήριξαν τον αγώνα των Ελλήνων: άμεσα, δηλαδή στρατιωτικά, και έμμεσα, δημοσιεύοντας λογοτεχνικά έργα, γράφοντας άρθρα στον Τύπο αλλά και συγκεντρώνοντας χρήματα και πολεμοφόδια, ή φιλοξενώντας πρόσφυγες από τις εξεγερμένες περιοχές.

Όσα ειπώθηκαν μέχρι τώρα συνιστούν το θεωρητικό πλαίσιο, επί του οποίου βρίσκουν τη θέση τους οι 28 μελέτες και τα τρία εισαγωγικά σημειώματα που περιλαμβάνονται στις 654 σελίδες του συλλογικού αυτού τόμου. Από τους συγγραφείς οι 7 μόλις είναι Έλληνες και οι 24 Ιταλοί. Και αυτό είναι ένα από τα κέρδη του τόμου, η ενασχόληση δηλαδή Ιταλών με ένα θέμα πρωτίστως ελληνικό αλλά και ευρωπαϊκό και παγκόσμιο. Είναι θα έλεγα μια πρόκληση και μια πρόσκληση για έναν πιο γόνιμο ακαδημαϊκό διάλογο ανάμεσα σε ιστορικούς που αξιοποιούν βιβλιογραφίες συνταγμένες σε γλώσσες μεγάλες, ως προς τον αριθμό των φυσικών ομιλητών, αλλά και μικρές, όπως η ελληνική, που ειδικά σε ό,τι αφορά τα της Επανάστασης διαθέτει μια πλούσια βιβλιογραφική βάση.

Στα χρήσιμα εργαλεία του τόμου περιλαμβάνεται, τέλος, αφενός η συγκέντρωση μιας ογκώδους συναφούς βιβλιογραφίας και αφετέρου η σύνταξη ενός προσωπογραφικού λεξικού των Ιταλών που μετακινήθηκαν στην Ελλάδα την πρώτη δεκαετία μετά το 1821. Ενημερώνεται εδώ και επικαιροποιείται μια προσπάθεια που ξεκίνησε πριν από πολλά έτη από τον Δημήτριο Λουκάτο¹, τον πρώτο Έλληνα που εκπόνησε μελέτη για τον ιταλικό φιλελληνισμό και έθεσε τις βάσεις και τα κύρια ερωτήματα, ενώ παράλληλα πρότεινε και τις πηγές για την περαιτέρω διερεύνηση του ζητήματος.

Ενημερώνονται επίσης θεματικά παλιότερες μελέτες, συλλογικές κατά κύριο λόγο, κάποιες από τις οποίες στηρίχθηκαν από το Ιταλικό Ινστιτούτο της Αθήνας, τη δεκαετία του 1980 (*Garibaldi e il Filellenismo Italiano nel XIX secolo*, Αθήνα 1985), και προστίθενται νέες ψηφίδες σε ένα μωσαϊκό που ενημερώνεται σταθερά, εδώ και χρόνια, με τα νέα πορίσματα της ακαδημαϊκής έρευνας στην Ελλάδα και κυρίως στο εξωτερικό.

Εν κατακλείδι, έχουμε στα χέρια μας έναν συλλογικό τόμο με μια κεντρική θεματική που, παρά τις όποιες αβλεψίες και την ανάγκη επιστημονικής και τυπογραφικής επιμέλειας, συνιστά ήδη από τον τίτλο μια πρωτότυπη σύλληψη και περιλαμβάνει πολυάριθμες μελέτες εγκεκριμένων κατά βάση ερευνητών, που εξετάζουν το κεντρικό ερώτημα από διάφορες οπτικές γωνίες, πηγές και μεθοδολογίες.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ
ΕΚΠΑ

Κέρκυρα, σταυροδρόμι προσφύγων. Η Κέρκυρα θυμάται..., γενική επιμέλεια Κάτια Καλούδη, Λεωνίδα Κόλλας, Θεόδωρος Μεταλληνός, Σύλλογος Albert Cohen Κέρκυρα, Κέρκυρα 2022, 147 σ.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι η μετανάστευση καταγράφεται ιστορικά από την πρώτη μέρα που υπήρξαν άνθρωποι στη γη². Διαφέρουν, βέβαια, οι αφορμές, οι ρυθμοί, τα ποσοτικά δεδομένα, οι αφετηρίες, οι προορισμοί αλλά και οι συνέπειες αυτών των μετακινήσεων, στη γλώσσα, στον πολιτισμό και στο

1. Σπύρος Δημ. Λουκάτος, *Ο ιταλικός φιλελληνισμός κατά τον αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας 1821-1831*, Ελληνική Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Κέντρο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Αθήνα 1996.

2. Βλ. γενικά Jan Lucassen, Leo Lucassen, «Introduction», στο: οι ίδιοι, *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives*, Βέρνη 1997, σ. 9.

δομημένο περιβάλλον. Η επιστήμη έχει επιβεβαιώσει το βάθος των επιπτώσεων της μετανάστευσης τόσο στους σύγχρονους πληθυσμούς όσο και στους αρχαίους. Έχει επίσης δείξει ότι οι κοινωνίες μας συγκροτούνται γενετικά από μια μεγάλη ποικιλία προελεύσεων και ότι εν τέλει είναι εξαιρετικά δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να τεκμηριωθεί η μακροπρόθεσμη σταθερότητα ή η φυλετική καθαρότητα. Στην πραγματικότητα, με την εξαίρεση των αυτοχθόνων Αυστραλών, όλοι οι σύγχρονοι ανθρωπίνι πληθυσμοί είναι το γενετικό αποτέλεσμα κυμάτων μεταναστεύσεων και ανάμειξης πληθυσμών: ιστορικά μιλώντας δηλαδή, οι μεταναστεύσεις είναι ο κανόνας και όχι η εξαίρεση³.

Οι μετακινήσεις, λοιπόν, γίνονται και γίνονται κατά κύματα, μικρά ή μεγάλα με δύο κεντρικούς στόχους: είτε την αποτροπή των συνεπειών ενός πολέμου, κηρυγμένου ή επικείμενου, πράγμα που οδηγεί στην κατάσταση του πρόσφυγα, είτε την επιδίωξη μιας καλύτερης ζωής, πράγμα που συνδέεται με την ιδιότητα του μετανάστη⁴. Οι δύο αυτές ιδιότητες δεν είναι πάντα μονοσήμαντες, αφού συχνά απαντώνται αμφότερες στο ίδιο πρόσωπο ή στην ίδια ομάδα ανθρώπων. Και τούτο γιατί, ενώ ο πόλεμος προκαλεί κινητικότητα, ο τόπος εγκατάστασης μπορεί να είναι το αποτέλεσμα επιλογής μεταξύ πολλών ευκαιριών για μια καλύτερη ζωή. Έχουμε δηλαδή πρόσφυγες που ζηγίζουν την εκλογή του τόπου της νέας τους εγκατάστασης και για αυτό τον λόγο αποχτούν και την ιδιότητα του μετανάστη.

Η οικονομική κατάσταση τη στιγμή της μετακίνησης από την πατρίδα καθορίζει άλλωστε και την εξέταση των εναλλακτικών. Γνωρίζουμε καλά, από την επικαιρότητα, ότι οι μέτοικοι που υποστηρίζονται από οικονομικά μέσα διαθέτουν μεγαλύτερα περιθώρια ασφάλειας και επιλογής τόπων. Γνωρίζουμε επίσης ότι, αν και οι μετοικεσίες είναι διαχρονικά μια σταθερά στην παγκόσμια ιστορία, τα χρονικά και ποσοτικά τους χαρακτηριστικά ποικίλλουν. Στη σημερινή εποχή της παγκοσμιοποίησης και του υπερπληθυσμού οι αναγκαστικές μετακινήσεις εξαιτίας ενός πολέμου αφορούν εκατομμύρια ανθρώπους που διασχίζουν, συχνά, τεράστιες αποστάσεις. Ήταν προφανώς διαφορετικά τα πράγματα στους προβιομηχανικούς χρόνους.

Όλα αυτά τα εισαγωγικά αναφέρονται εδώ για έναν και μόνο λόγο: η παρατήρηση της πραγματικότητας, εντός της οποίας ζει ο ιστορικός, συνιστά μια από τις προϋποθέσεις που του επιτρέπουν να θέτει τα κατάλληλα ερωτήματα στις πηγές του. Η πολυπλοκότητα του φαινομένου της κινητικότητας σήμερα,

3. Sarah Davis-Secord, *Migration in the Medieval Mediterranean*, Arc Humanities Press, Λιντς 2021, Εισαγωγή.

4. Charalambos Gasparis, «Migration and Ethnicity in the Venetian Territories of the Eastern Mediterranean (13th to 15th Century)», στο: Johannes Preisler-Kapeller, Lucian Reinfandt, Yannis Stouraitis (επιμ.), *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone. Aspects of Mobility between Africa, Asia and Europe, 300-1500 C.E.*, Brill, Λάιντεν - Βοστώνη 2020, σ. 193-221.

στην οποία έχουμε πρόσβαση μέσα από έναν καταγιρισμό πληροφοριών, είναι μια εξαιρετική πηγή ερεθισμάτων, ώστε να επεξεργαστούμε τεκμήρια που, σύμφωνα με τον Μαρκ Μπλοχ, έχουν όλα τα χαρακτηριστικά του μάρτυρα στο δικαστήριο, που απαντάει μόνο σε αυτά που τον ρωτάς και σιωπά σε όλα τα άλλα.

Οι χρονικές διαφοροποιήσεις των μετοικεσιών γίνονται ευχερώς αντιληπτές μέσα από τα κείμενα που φιλοξενούνται στον τόμο που παρουσιάζεται σήμερα εδώ. Και τούτο γιατί, ενώ το σημείο εστίασης αφορά έναν τόπο, την Κέρκυρα, οι προελεύσεις και οι χρονικότητες ποικίλλουν. Η Κέρκυρα λοιπόν και η ανά τους αιώνες πληθυσμιακή της σύνθεση είναι το θέμα μας. Δεν χρειάζεται, νομίζω, κόπος για να αντιληφθεί κανείς ότι ένα νησί στο πέρασμα ανάμεσα σε δύο χερσονήσους που σήμαιναν πάντα την Ανατολή και τη Δύση, διακρίνεται από δημογραφική ποικιλομορφία. Τα τοπωνύμια, τα ανθρωπωνύμια, η αρχιτεκτονική, όλα αυτά μαρτυρούν τις πολυκύμαντες ζυμώσεις που έλαβαν χώρα στο βορειότερο από τα νησιά του Ιονίου στο διάβα του χρόνου. Στην Κέρκυρα ως τελικό προορισμό στοχεύουν οι περισσότερες από τις μελέτες που συγκροτούν αυτόν τον τόμο και καλύπτουν ένα ευρύ χρονικό άνωμα, από τον 13^ο μέχρι τον 20^ο αιώνα.

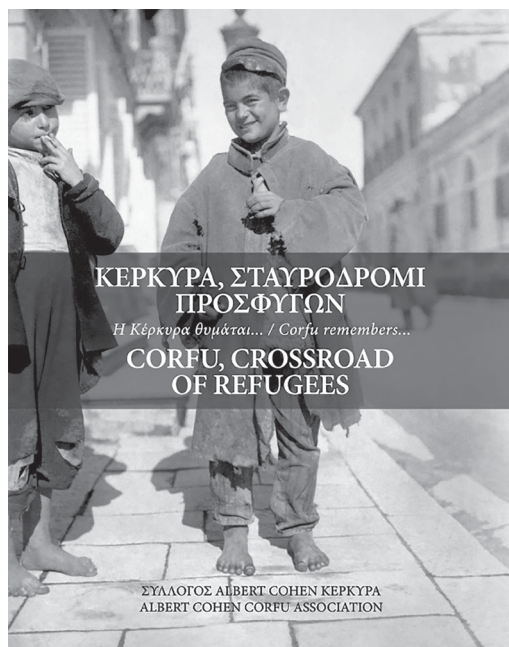
Με την εξαίρεση του κειμένου του Σπύρου Ιωνά, που αφορά τις διαδρομές των Εβραίων της Κέρκυρας προς και από την Τεργέστη και τούμπαλιν, στο βιβλίο εξετάζονται κατά βάση μετακινήσεις που εξελίχθηκαν σε εγκαταστάσεις.

Μια πρώτη περιοδολόγηση της ύλης υποδεικνύει τέσσερις ενότητες κειμένων και πιο συγκεκριμένα:

- α) Όσες αναφέρονται στους μεσαιωνικούς και πρώιμους νεότερους χρόνους (οι μελέτες των Η. Γιαρένη και Φ. Καρλάφτη).
- β) Όσες αφορούν τον 19^ο και κυρίως τον 20^ο αιώνα και περιγράφουν προσφυγικές ροές προς ή από την Κέρκυρα, στο πλαίσιο μεγάλων πολεμικών συγκρούσεων (Ν. Κουρκουμέλης, Ό. Παχή, Μ. Αλαμάνου, Σπ. Μουρατίδης).
- γ) μελέτες που εξετάζουν μετακινήσεις προς το νησί ειδικών πληθυσμιακών ομάδων στη μεγάλη χρονική διάρκεια (Θ. Παππάς, Σ. Λίβας).
- δ) η περίπτωση των Εβραίων της Κέρκυρας στην Τεργέστη, που μελετάται από τον Σπύρο Ιωνά, περίπτωση που συνιστά μια κατηγορία από μόνη της για λόγους που θα εξηγήσουμε παρακάτω.

Τη συζήτηση ξεκινάει ο Ηλίας Γιαρένης με τους πρόσφυγες-μετανάστες της Δ' Σταυροφορίας που οδηγήθηκαν στην Κέρκυρα, όχι απαραίτητα για να αποφύγουν τις συνέπειες της λατινικής κυριαρχίας, αφού και στο νησί του Ιονίου η πολιτική κατάσταση δεν διέφερε πολύ, αλλά ως μια μάλλον περιφερειακή επιλογή ανάμεσα σε άλλες, όπως εύστοχα σημειώνει ο συγγραφέας, μπροστά στα αδιέξοδα που είχε προκαλέσει η άλωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους.

Το κείμενο του Γιαρένη λειτουργεί κατά κάποιον τρόπο εισαγωγικά, καθώς φωτίζει τις παραμέτρους που καθόρισαν την ανθρώπινη κινητικότητα στην εν λόγω

περιοχή, τις γενικότερες κατηγοριοποιήσεις αυτής της κινητικότητας με τις επιμέρους μεταβλητές τους, αλλά και τις πηγές για τη μελέτη της κινητικότητας στους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

Όσα περιλαμβάνονται στον τόμο, γενικά, δεν είναι άγνωστα στην ακαδημαϊκή ιστοριογραφία: τα μετά την άλωση του 1204, τα της οθωμανικής κατάκτησης της Κρήτης, οι διωγμοί με βάση θρησκευτικά αίτια (η περίπτωση των Εβραίων), οι μετακινήσεις στρατών ή στρατιωτών στο πλαίσιο πολέμων μεγάλης διάρκειας και ιδιαιτερότητας (η περίπτωση των Σουλιωτών που παρουσίασε ο Ν. Κουρκουμέλης και των Σέρβων στον Α΄ Π.Π., όπου τον στρατό ακολούθησαν

και πολίτες) και η εγκατάσταση στην Κέρκυρα ξεριζωμένων ορθοδόξων, Ελλήνων και Αρμενίων, από τη Μικρασία μετά το 1922, περίπτωση η τελευταία που συνιστά τον ορισμό του πρόσφυγα.

Ένα πρώτο ερώτημα αφορά τα αριθμητικά δεδομένα: Μετοικεσίες μαζικές ή ατομικές;

Οι περισσότερες από αυτές τις μετοικεσίες ήταν συλλογικές, άλλοτε μαζικές και άλλοτε περιορισμένες αριθμητικά. Μαζικές θα μπορούσε να αποκαλέσει κανείς τις μετακινήσεις του 20^{ου} αιώνα, από τις οποίες η άφιξη των ξεριζωμένων Μικρασιατών θα κατέληγε σε σταθερή, σημαντική δημογραφικά εγκατάσταση, χάρη σε πολιτική απόφαση για τον τρόπο κατανομής των προσφύγων στο ελληνικό κράτος, αλλά και στην πολιτισμική συγγένεια των προσφύγων με τους γηγενείς.

Μαζική είναι και η περίπτωση των Σέρβων στρατιωτών και όσων Σέρβων αμάχων ακολούθησαν την υποχώρηση του στρατού τους στην Κέρκυρα, μεταξύ 1916 και 1918. Η περίπτωση αυτή διαφοροποιείται από εκείνη των Μικρασιατών, καθώς είχε εξαρχής στοιχεία προσωρινότητας. Η μελέτη της Όλγας Παχή, πέραν της τεκμηρίωσης της ιστορικής αλληλουχίας των πολιτικών εξελίξεων που οδήγησαν στη μαζική άφιξη των Σέρβων στην Κέρκυρα, με τις γνωστές και σήμερα επιδράσεις στην πολιτιστική και οικονομική ζωή του νησιού, προσφέρει νέα γνώση και στο πεδίο των αμάχων που ακολούθησαν τις στρατιωτικές δυνάμεις.

Την περίπτωση της ηπειρωτικής μετανάστευσης δεν διακρίνει η μαζικότητα αλλά το στοιχείο της διαχρονικότητας. Ο καθηγητής Θ. Παππάς εξετάζει

με τρόπο συνθετικό και στη μεγάλη διάρκεια τις μετοικεσίες Ηπειρωτών, που συνιστούν το αρχέτυπο του επήλυδα στην Κέρκυρα. Μια μετακίνηση ιδιαίτερη, αφενός γιατί συνέβαινε ανάμεσα σε δύο τόπους πολύ κοντινούς, που όμως μέχρι το 1913 βίωναν διαφορετική πολιτική κυριαρχία, και αφετέρου γιατί συνιστούσαν μια κανονικότητα με μετοικεσίες, άλλοτε ατομικές και άλλοτε συλλογικές αλλά σταθερές, αμφίδρομες ή και πολυδιάστατες. Η αξιοποίηση των δεδομένων της μάλλον περιορισμένης συναφούς ιστοριογραφίας επιχειρείται από τον Θ. Παππά κάτω από έναν εύστοχο τίτλο που θυμίζει ορισμένους από τους ρόλους που θα διαδραμάτιζαν επιφανείς Ηπειρώτες στο ελληνικό κράτος, με τις ιδιότητες του δημιουργού και του ευεργέτη.

Η διαχρονικότητα στην εξέταση της κινητικότητας συγκεκριμένων ομάδων αφορά και τη μελέτη του Σ. Λίβα για τους Εβραίους. Μέσα από την αξιοποίηση της συναφούς βιβλιογραφίας παρουσιάζει συνθετικά αυτήν την ιδιαίτερη ομάδα του κερκυραϊκού πληθυσμού, μια παρουσία σταθερή, έντονη κατά περιόδους αλλά και με διαρκή δημογραφική ανανέωση, οφειλόμενη τόσο στις αφίξεις όσο και στις αναχωρήσεις μελών των εβραϊκών κοινοτήτων που διαβιούσαν στο νησί.

Η μελέτη του Σ. Λίβα μάς εισάγει αναπόφευκτα, θεματικά τουλάχιστον, σε μιαν άλλη κατηγορία την οποία εκπροσωπεί και η μελέτη του Σπύρου Ιωνά. Το κείμενο αυτό, ενώ αρχικά δείχνει να παρεκκλίνει από την ειδική θεματική του τόμου, καθώς αφορά μια αποδημία, περιλαμβάνει εντούτοις και το στοιχείο της παλιννόστησης. Εξετάζεται εδώ μια από τις λιγότερο γνωστές σελίδες του κερκυραϊκού εβραϊσμού, θεματική στις γενικές της διαστάσεις ευρεία και απαιτητική, που γενικά έχει ελκύσει την προσοχή των ιστορικών σε προγενέστερες όμως χρονικές περιόδους και αναφορικά με την εγκατάσταση των Εβραίων στην Κέρκυρα, αλλά και την προέλευση, την κοινοτική τους οργάνωση και τις ποικίλες δραστηριότητές τους.

Στις βασικές παραμέτρους που καθόριζαν και καθορίζουν τις προσφυγικές ροές κεντρικό, ή ένα από τα κεντρικά στοιχεία, είναι η μεταναστευτική πολιτική του κράτους υποδοχής και του κράτους προέλευσης. Στην κρατική πολιτική εμπεριέχονται καίριες επιλογές, όπως ο έλεγχος των μεταναστευτικών ροών και η επιλεκτική αντιμετώπιση των προσφύγων με κριτήριο το εθνοτικό-πολιτιστικό-θρησκευτικό υπόβαθρο. Στο βενετικό κράτος, για παράδειγμα, η επιλογή αυτή ήταν ξεκάθαρη, όπως διακρίνεται από την περίπτωση των Κρητών προσφύγων, που εξετάζει η Φωτεινή Καρλάφτη. Με κρατικές πολιτικές συνδέεται και το ζήτημα των σταδιακών εγκαταστάσεων Σουλιωτών στα νησιά του βορείου Ιονίου στους προεπαναστατικούς χρόνους, στο οποίο αναφέρεται ο Ν. Κουρκουμέλης. Η περίπτωση των Σουλιωτών είναι από τις κεντρικές για την κατανόηση μεγάλου μέρους των πληθυσμιακών εγκαταστάσεων, ιδίως της νότιας Κέρκυρας τον 19^ο αιώνα. Συνδέεται επίσης με τα παρεπόμενα μεταναστευτικών ροών αυτού του τύπου, όπως λ.χ. η έξαρση της εγκληματικότητας, τουλάχιστον σε ένα πρώτο στάδιο.

Το πλεονέκτημα όλων των παραπάνω περιπτώσεων σε ό,τι αφορά την ιστορική έρευνα είναι ότι, ακριβώς επειδή εμπίπτουν σε ουσιαδείς επιλογές

των κρατών υποδοχής, που συναίνεσαν σε αυτήν τη μετακίνηση, έχουν αφήσει έντονο το στίγμα τους στη μνήμη της κρατικής μηχανής. Η τεκμηρίωση της μετοικεσίας Κρητών από την Φ. Καρλάφτη και άλλους ερευνητές⁵, καθώς και των Σουλιωτών από τον Κουρκουμέλη στοιχειοθετούνται από εξαιρετικά πλούσιο αρχαιακό υλικό. Επιτρέπουν έτσι την εξέταση ποικίλων παραμέτρων της ιστορίας των μετοικεσιών, όπως για παράδειγμα τους μηχανισμούς μεταφοράς των προσφύγων, που αξιοποιούσαν συγκεκριμένες διαδρομές και διαμεσολαβήσεις, πράγματα ήδη γνωστά από προγενέστερες εποχικές επαγγελματικές μεταναστεύσεις και από τη σημερινή επικαιρότητα.

Επιτρέπουν, επίσης, να μελετήσουμε τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της προσφυγικής κινητικότητας. Είναι σαφές ότι όσοι ακολουθούσαν τους Βενετούς κάθε φορά που οι Οθωμανοί κατακτούσαν βενετικές επικράτειες, το έκαναν με τρόπο συντεταγμένο και οργανωμένο από τους κυριάρχους. Στα κριτήρια των τελευταίων περιλαμβάνονταν, πέρα από εποικιστικές ή άλλες προτεραιότητες, αφενός μια αρχή την οποία σεβάστηκαν πάντοτε με συνέπεια, η ευνοϊκή αντιμετώπιση όσων ομάδων ή προσώπων τούς είχαν στηρίξει πολιτικά στις κτήσεις τους, και αφετέρου η αποτροπή εισόδου στις επικράτειές τους ομάδων αντιβενετικού προσανατολισμού.

Ένας τέτοιος διαχωρισμός σε φιλοβενετούς και μη θα ήταν ευκολότερος στην περίπτωση των μελών των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων πρώην βενετικών κτήσεων, οι οποίοι στον νέο τόπο, με τη βοήθεια και των Βενετών, επιδίωξαν να αναγνωρίσουν τα παλιά κοινωνικά προνόμιά τους, διαταράσσοντας σαφώς τις ισορροπίες στα τοπικά συλλογικά σώματα. Δεν ήταν όμως όλοι οι πρόσφυγες αριστοκράτες. Τους Βενετούς ακολούθησαν από την Κρήτη στα Ιόνια και κάτοικοι πόλεων που είχαν προλεταριακό, ας μας επιτραπεί ο όρος, χαρακτήρα, όπως διακρίνεται και από την περιπτωσιολογία που εξετάζει η Φ. Καρλάφτη. Ομάδες αυτού του τύπου θα ήταν προφανώς συνδεδεμένες με αρχοντικές οικογένειες του τόπου προέλευσης, τις οποίες είχαν ακολουθήσει και στις οποίες θα στηρίζονταν για την επιβίωσή τους στη νέα τους πατρίδα. Όλες αυτές οι παρουσίες εξετάζονται εδώ στο επίπεδο της καθημερινότητας βάσει των αποτυπωμάτων που άφησαν τα πρόσωπα αυτά στις ιστορικές πηγές, ιδίως στα δικαιιοπρακτικά έγγραφα.

Η γεωγραφία είναι μια ακόμη κεντρική μεταβλητή του φαινομένου που εξετάζεται στον τόμο. Μια πρώτη χαρτογράφηση των προσφυγικών ροών που κατέληξαν στην Κέρκυρα υποδεικνύει ότι οι δρόμοι που ακολούθησαν οι πρόσφυγες εντοπίζονται όλοι στα ανατολικά του νησιού. Αφετηρίες κοντινές, όπως οι απέναντι ακτές στην περίπτωση των Ηπειρωτών και άλλες λίγο μακρινότερες (οι Σέρβοι) ή ακόμη πιο μακρινές, όπως η Κρήτη ή η Μικρά Ασία,

---

5. Βλ. κυρίως Σπύρος Καρούδης, Παναγιώτα Τζιβάρα, *Σταγόνες μνήμης στη θάλασσα των αρχείων. Τεκμήρια Κρητών προσφύγων από το κεραυραϊκό αρχείο (1647-1747)*, Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Κέρκυρα 2019.

επιβεβαιώνουν διαπιστώσεις διατυπωμένες και με άλλες αφορμές για τις επιμέρους ψηφίδες που διαμόρφωσαν το πληθυσμιακό μωσαϊκό της Κέρκυρας. Η γενικευμένη, λοιπόν, αντίληψη για τις δυτικές ρίζες του κερκυραϊκού δημογραφικού δυναμικού, από αντανάκλαση θα έλεγε κανείς της επιρροής των Βενετών κυριάρχων στη γλώσσα, τον πολιτισμό και τη μορφή της πόλης, δεν έχει μέχρι σήμερα βρει την τεκμηρίωσή της, με την εξαίρεση της διοικητικής ή επαγγελματικής μετανάστευσης, που ήταν ωστόσο προσωρινή και ολιγάριθμη.

Ο 20^{ος} αιώνας έχει, όπως προείπαμε, την τιμητική του στον τόμο, λόγω βεβαίως και της επικαιρότητας. Οι παγκόσμιοι πόλεμοι έφεραν στην Κέρκυρα ροές προσφύγων από τη μεγάλη ομάδα του μικρασιατικού χριστιανικού στοιχείου. Επιλέγουμε εδώ τη λέξη χριστιανικού γιατί καλύπτει, πέραν των Ελλήνων, και τους Αρμενίους. Οι τελευταίοι περιλαμβάνονται στις αρχετυπικές κατηγορίες της παγκόσμιας διασποράς μαζί με τους Εβραίους και τους Έλληνες, και από τον 19^ο αιώνα με τους Κινέζους και άλλους. Η έντονη αρμενική παρουσία στον αστικό χώρο της Κέρκυρας αναδεικνύει, πέραν των άλλων, την ανάγκη περαιτέρω εξέτασης και τεκμηρίωσης αυτής της διακριτής σήμερα εθνικής κατηγορίας, με το ρευστό όμως περιγράμμα στους προνεωτερικούς χρόνους.

Η άφιξη Ελλήνων Μικρασιατών σήμανε το τέλος της ιστορικής πορείας μιας παρουσίας αιώνων. Σήμανε επίσης την αποτυχία της πολύχρονης μικρασιατικής ελληνικής περιπέτειας αλλά και τη διάφευση της Μεγάλης Ιδέας, στην οποία στηρίχθηκε από τον ύστερο 19^ο αιώνα η επιβίωση και η επέκταση του ελληνικού κράτους. Η Κέρκυρα ανέλαβε το μερίδιό της στη φιλοξενία του ξεριζωμένου κόσμου της «καθ' ημάς Ανατολής». Ο Σπύρος Μουρατίδης επιστρέφει εδώ στην τεκμηρίωση αυτού του momentum της κερκυραϊκής ιστορίας, αξιοποιώντας εμπειρίες και γνώσεις που εμπεριέχονται στη δημοσιευθείσα διδακτορική του διατριβή.

Συνοψίζω, λοιπόν: η εισαγωγική στον τόμο επισήμανση για την αξιολόγηση της επιστημονικής συνεισφοράς του με βρίσκει προφανώς σύμφωνο. Εκλαμβάνεται, εκτιμώ, η θέση αυτή ως μια προσπάθεια να οδηγήσει ένα corpus συνθετικών μελετών στη διάχυση της γνώσης γύρω από μια σημαντική ιστορικά θεματική που εξηγεί τους παράγοντες διαμόρφωσης του κερκυραϊκού πληθυσμιακού μωσαϊκού. Και είναι ευτυχής συγκυρία, ότι αυτός ο τόμος κυκλοφόρησε με διαφορά λίγων μηνών από τη δημοσίευση των πρακτικών ενός συνεδρίου που οργανώθηκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, από το Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας και ειδικότερα από το ΠΜΣ «Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Ιστορία, Λογοτεχνία, Κλασική Παράδοση», σε συνεργασία με το Κέντρο Μελετών Ιονίου. Στα πρακτικά αυτού του συνεδρίου, με τον τίτλο *Πληθυσμιακές Μετακινήσεις προς τα Ιόνια Νησιά (13^{ος}-19^{ος} αι.)*, που εκδόθηκε από το τυπογραφείο του Πανεπιστημίου Αθηνών, δημοσιεύονται 24 μελέτες που παρουσιάστηκαν ως ανακοινώσεις από ειδικούς ερευνητές⁶.

6. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Νίκος Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Πρακτικά του Συνεδρίου: Πληθυσμιακές Μετακινήσεις στα νησιά του Ιονίου Πελάγους, 13^{ος} αι. – 1864*, Τμήμα

Η σχεδόν ταυτόχρονη δημοσίευση των δύο βιβλίων συμβάλλει στη συγκρότηση μιας βιβλιογραφίας με κείμενα που ανοίγουν τον δρόμο σε επιμέρους έρευνες για ειδικότερα ζητήματα. Η περαιτέρω αξιοποίηση πηγών απαιτητικών αλλά πλούσιων σε δεδομένα και η ανάδειξη μελετών περίπτωσης γύρω από τη μετανάστευση και την προσφυγιά είναι ο μόνος δρόμος για την προετοιμασία μιας συνθετικότερης προσέγγισης στο δύσκολο θέμα των μετοικεσιών που διαμόρφωσαν τον πληθυσμό των νησιών του Ιονίου Πελάγους.

Η ακαδημαϊκή ιστοριογραφία έχει αναδείξει τους ερευνητικούς άξονες που συγκροτούν την ειδική θεματική της μετανάστευσης προς τα νησιά του Ιονίου, έχει προτείνει τις προς αξιοποίηση ιστορικές πηγές και τις χρονιότητες του φαινομένου σε σχέση με την έντασή του, έχει εν ολίγοις χαράξει τον δρόμο που καλούνται να ακολουθήσουν νεότεροι και ώριμοι ερευνητές.

Θα συμφωνήσω, λοιπόν, με το εισαγωγικό κείμενο και ως προς το ότι ο τόμος αυτός, ανεξάρτητα από τη φανερή απουσία επιστημονικής επιμέλειας, μπορεί να αποτελέσει το ερέθισμα, ώστε ο ιστορικός να εμβαθύνει στα επιμέρους πεδία της μετανάστευσης και της προσφυγιάς. Και εδώ έγκριται νομίζω η μεγαλύτερη προσφορά του.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ
ΕΚΠΑ

Ἀναστάσιος Παπαϊωάννου, *Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸ ζωοποιὸν καὶ σωτηριῶδες πάθος καὶ τὴν ταφήν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ Ἁγίᾳ καὶ Μεγάλῃ Παρασκευῇ. Ἕνα ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ ἐπισκόπου Κυθήρων Σωφρόνιου Πάγκαλου καὶ μία διασκευή του ἀπὸ τὸν λόγιον Νεόφυτον Χριστόπουλον τὸν Ἰβηρίτη. Συμβολὴ στὴ μεταβυζαντινὴ ὁμιλητικὴ πρακτικὴ, κριτικὴ ἔκδοσις*, Ἴονιος Ἑταιρεία Ἱστορικῶν Μελετῶν, Κέρκυρα 2023, 300 σ.

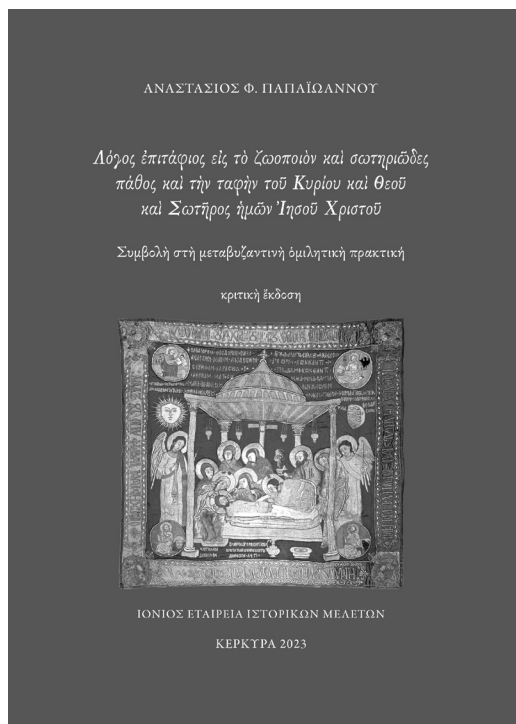
Η σύγχρονη επιστημονική ενασχόληση με την πρόωμη νεοελληνική ομιλητική –και συνεπώς με το φαινόμενο της καταγραφής ομιλιών, διδαχών και εκκλησιαστικών λόγων είτε από τους ίδιους τους ιεροκήρυκες είτε από μέλη των λόγιων κύκλων που τους ανέδειξαν– έχει καταδείξει την ανάγκη η συγκεκρι-

---

Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας ΕΚΠΑ, ΠΜΣ «Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Ιστορία, Λογοτεχνία, Κλασική Παράδοση» & Κέντρο Μελετών Ιονίου, Εκδόσεις Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2022.

μένη γραμματεία να εξεταστεί ως μια άμεση μορφή έκφρασης και μετάδοσης θρησκευτικότητας, ιδεολογίας και πολιτισμού. Σε αντίθεση με τους αιώνες που προηγήθηκαν, κατά τους οποίους το ελληνορθόδοξο κήρυγμα δεν είχε ακόμη εργαλειοποιηθεί σε σχέση με τις θρησκευτικές εξελίξεις στον χριστιανικό κόσμο, ο 16^{ος} και κυρίως ο 17^{ος} αιώνας υπήρξαν σημείο καμπής, όταν εξέχοντες Έλληνες κληρικοί και ιεράρχες προώθησαν το όραμά τους για επαναπροσδιορισμό του κηρύγματος, σύμφωνα με τα σύγχρονα συμφέροντα της Ανατολικής Εκκλησίας και τις ανάγκες του ορθόδοξου ποιμνίου, και προχώρησαν στην επικαιροποιημένη επανατοποθέτησή του στο σύγχρονο πολυμορφικό κοινωνικοπολιτικό τοπίο και τις (δια)θρησκευτικές πραγματικότητες στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και τη χριστιανική Ευρώπη. Ως εκ τούτου, ένα κεντρικό και επανερχόμενο *desideratum* της σύγχρονης έρευνας αποτελεί ο διαρκής εντοπισμός, η σφαιρική μελέτη και η επιστημονική δημοσίευση των σωζόμενων γραπτών κειμένων της πρώιμης ελληνορθόδοξης δημόδους ομιλητικής και κυρίως η ένταξη αυτών των ψηφιδιών γραπτού λόγου και πρώιμης νεότερης σκέψης στα ευρύτερα ιστορικά, κοινωνικά και πνευματικά τους συμφραζόμενα, με απώτερο σκοπό τη σταδιακή ανάδειξη της υποσχόμενης αυτής γραμματείας.

Μια σύγχρονη και άρτια επιστημονική προσέγγιση στο θέμα προσφέρει ο Αναστάσιος Παπαϊωάννου με το βιβλίο του *Λόγος επίταφιος εις τὸ ζωοποιὸν καὶ σωτηριῶδες πάθος καὶ τὴν ταφὴν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ Ἁγίᾳ καὶ Μεγάλῃ Παρασκευῇ. Ἐνα ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ ἐπισκόπου Κυθῆρων Σωφρόνιου Πάγκαλου καὶ μία διασκευὴ του ἀπὸ τὸν λόγιον Νεόφυτον Χριστόπουλον τὸν Ἰβηρίτην. Συμβολὴ στὴ μεταβυζαντινὴ ὁμιλητικὴ πρακτικὴ (κριτικὴ ἔκδοσις)*, το οποίο κυκλοφόρησε από την Ιόνιο Εταιρεία Ιστορικών Μελετών το 2023. Ο συγγραφέας δημοσιεύει έναν μέχρι σήμερα ανέκδοτο λόγο του λόγιου Κρητικού εκκλησιαστικού άνδρα, του επίσκοπου Κυθῆρων Σωφρόνιου Πάγκαλου, τον οποίο εκφώνησε στην πόλη των Χανίων με αφορμή την εορτή της Μεγάλης Παρασκευής, φέρνοντας στο φως μια ιδιαίτερα αξιόλογη και εν πολλοίς άγνωστη στην έρευνα κειμενική μαρτυρία του ελληνορθόδοξου κηρύγματος, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί στο βενετικό *Stato da Màr* κατά το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα. Η εργασία περιλαμβάνει μια εκτεταμένη ιστορική και γραμματολογική εισαγωγή, στην οποία ο Παπαϊωάννου προχωρά, καταρχάς, σε μια ερμηνευτική χαρτογράφηση της ελληνορθόδοξης δημόδους ομιλητικής στον ελληνόφωνο κόσμο (δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στον χώρο των Ιόνιων Νήσων και της Κρήτης ως τμημάτων του βενετικού Κράτους της Θάλασσας) από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα φτάνοντας μέχρι την εποχή του Σωφρόνιου Πάγκαλου· μία επισκόπηση που είναι πάντοτε ευπρόσδεκτη και ιδιαίτερα σημαντική, καθώς συνεισφέρει στην ανανέωση των παλαιών σχημάτων και ομαδοποιήσεων, στην αναθεώρηση των αφηγημάτων περί σχολών ομιλητικής εντός του ελληνόφωνου χώρου, αλλά και στην ανάδειξη περιπτώσεων ιεροκηρύκων και ομιλητικών έργων που είτε λάνθαναν στην προηγούμενη βιβλιογραφία είτε δεν είχαν ακόμη αξιοποιηθεί επαρκώς από

την έρευνα. Βασιζόμενος σε μια απόλυτη εποπτεία τής έως σήμερα σχετικής έρευνας, ο συγγραφέας προχωρά στη συνέχεια στην πληρέστερη μέχρι σήμερα σκιαγράφιση του βίου και του έργου του Σωφρόνιου Πάγκαλου, ελέγχει την αξιοπιστία όλων των προγενέστερων πληροφοριών, μαρτυριών και υποθέσεων για το πρόσωπο και τη δράση του επίσκοπου Κυθήρων, προβάλλει μόνο τα ασφαλή και εμπειριστατωμένα παλαιότερα συμπεράσματα, κάνει για πρώτη φορά γνωστά στην επιστημονική κοινότητα πληθώρα ευρημάτων και νέων, άγνωστων δεδομένων, προερχόμενων από την προσωπική του *in situ* αρχαική έρευνα, συμπληρώνει κενά και φωτίζει σκοτεινά ή ασαφή σημεία, συνθέτοντας εντέλει

το πορτρέτο του ιστορικού προσώπου και του περιβάλλοντος που τον ανέδειξε και εντός του οποίου δραστηριοποιήθηκε.

Μέσω της εμπειριστατωμένης ανίχνευσης και της αξιοποίησης της χειρόγραφης παράδοσης του ομιλητικού έργου του Πάγκαλου, εξετάζει τα κύρια εσωτερικά στοιχεία αυτής της παράδοσης, όσον αφορά τη δομή, το περιεχόμενο και τις πηγές της, περιγράφει λεπτομερώς και με σαφήνεια τη μεθοδολογία, την επιχειρηματολογία, τα σχήματα και τους τρόπους έκφρασης του ιεροκήρυκα αλλά και το φαινόμενο των γλωσσικών ποικιλοτήτων, που συναντάται όλο και πιο συχνά στο ελληνορθόδοξο κήρυγμα του 17^{ου} αιώνα, ενώ με μεθοδικότητα φέρνει εις πέρας την προσεκτική παλαιογραφική μελέτη των διαθέσιμων κωδίκων που διασώζουν το έργο, πραγματεύεται κριτικά και σχολιάζει επιστημονικά τις διάφορες εκδοχές του και μέσω μιας πληθώρας πρωτογενών πληροφοριών σχετικά με τους γραφείς, τους κατόχους και την προέλευση των κωδίκων προσφέρει στον αναγνώστη τις ποικίλες και πολυπρόσωπες αφηγήσεις που η μελέτη ενός χειρογράφου μπορεί να κρύβει: από τα ονόματα και τη δραστηριότητα των σύγχρονων του κωδικογράφων και βιβλιογράφων μέχρι τη διερεύνηση των λόγων δικτύων παραγωγής, ανάγνωσης και διακίνησης του ελληνικού χειρόγραφου βιβλίου, από τα νησιά του Ιονίου στην Πελοπόννησο και μέχρι τα εργαστήρια στις μονές του Αγίου Όρους.

Με συνθετική και οξυδερκή ματιά διαχειρίζεται το διαθέσιμο πρωτογενές υλικό και προχωρά με συνέπεια στην κριτική έκδοση του Λόγου του Πάγκαλου, καθώς και μιας δημώδους διασκευής του από τον λόγιο ιερομόναχο Νεόφυτο Χριστόπουλο τον Ιβηρίτη, λαμβάνοντας πάντοτε υπόψη τις ισχύουσες εκδοτικές επιταγές. Πρόκειται ανεπιφύλακτα για μια εργασία ουσιαστικής και βαθιάς φιλοπονίας. Για την καθοδήγηση και τη διευκόλυνση του αναγνώστη του, μυημένου και μη, στην κατανόηση αυτού του αξιόλογου αλλά απαιτητικού δείγματος μεταβυζαντινής εκκλησιαστικής ρητορικής, αλλά και στις σχέσεις μεταξύ των χειρογράφων που το διασώζουν, ο συγγραφέας δεν αμελεί να διαμορφώσει και λεπτομερή υπομνηματισμό του κειμένου που εκδίδει, παραθέτοντας απαραίτητες επισημάνσεις, σημειώσεις πραγματολογικού χαρακτήρα και ερμηνευτικά σχόλια –καρπὸ της συστηματικής ενασχόλησής του με δημώδη αγιολογικά και ομιλητικά κείμενα της πρώιμης νεότερης περιόδου.

Ο Παπαϊωάννου πραγματεύεται το θέμα του με μεθοδικότητα, με ευρυμάθεια και με μια ματιά κριτική και εξεταστική, πάντοτε στηριζόμενος στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία, παλαιότερη και σύγχρονη, την οποία αντιλαμβάνεται και μεταχειρίζεται με συνέπεια αλλά και με μια διάθεση αναθεωρητική. Είναι αξιοσημείωτο πως μελετά, σχολιάζει και προσεγγίζει το θέμα, ή τα θέματα, κάθε ενότητας με ωριμότητα, με εμπειριστατωμένη επιχειρηματολογία και βασιζόμενος σε μια προσεκτική και ερμηνευτική ανάγνωση και παράθεση του αντίστοιχου πρωτογενούς υλικού, ενώ πολύ σπάνια προχωρά σε υποθέσεις ή εκτιμήσεις, τονίζοντας πως οι παραπάνω, αν και εύλογες, καθώς στηρίζονται σε έγκυρα και έγκριτα δεδομένα και παρατηρήσεις, δεν επιτρέπουν προς το παρόν την εξαγωγή στέρεων πορισμάτων, καθώς χρήζουν περαιτέρω έρευνας και συζήτησης, γεγονός που καθιστά την εργασία του αξιόπιστη και τον τρόπο σκέψης του βαθιά επιστημονικό. Συνθέτοντας δημιουργικά το ποικίλο υλικό και τις διάφορες προγενέστερες επιστημονικές προσεγγίσεις, ο συγγραφέας συχνά εκφράζει τις επιφυλάξεις και τις αμφιβολίες του για ζητήματα που, όπως τονίζει, είχαν στο παρελθόν ερμηνευτεί αποσπασματικά ή μονομερώς, ενώ δεν διστάζει με επιστημονική επιχειρηματολογία να επισημάνει, να απορρίψει και να ανασκευάσει, όπου αυτό καθίσταται απαραίτητο, αβάσιμες υποθέσεις και αδύναμα επιχειρήματα της παλαιότερης έρευνας.

Συμπερασματικά, πιστεύουμε πως η υποδειγματική μελέτη του Παπαϊωάννου προωθεί μια ευρύτερη συζήτηση σχετικά με τη μελέτη της ελληνικής λογισύνης κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο και τον χώρο της πρώιμης νεοελληνικής φιλολογίας. Ανάμεσα στις ποικίλες και πολύτιμες επιστημονικές προσεγγίσεις του βιβλίου, περιοριζόμαστε να αναφερθούμε στην ακόλουθη, ως την πλέον εμπνευστική. Ο συγγραφέας δεν διστάζει να επισημάνει πως η πλειονότητα των δημωδών ομιλητικών έργων της πρώιμης νεότερης περιόδου δεν είχαν την ευρεία διάδοση που άξιζε σε αυτά, ή δεν έλαβαν το ειδικό επιστημονικό ενδιαφέρον που χρειάζονταν, εξακολουθώντας ως τις μέρες μας να παραμένουν στο σκοτάδι, ξεχασμένα, υποτιμημένα ή παντελώς άγνωστα στη

σύγχρονη έρευνα. Παράλληλα, προωθεί διακριτικά την πεποίθησή του πως για πολλά ζητήματα που αφορούν το μεταβυζαντινό ελληνορθόδοξο κήρυγμα, την καταγραφή και τη χειρόγραφη διάδοσή του χρειαζόμαστε περισσότερες και κυρίως ασφαλέστερες μαρτυρίες, που μόνο μια εξαντλητική έρευνα και δημοσίευση των ιστορικών και γραμματειακών πηγών μπορεί να φέρει στο φως. Μέσω των προσεγγίσεων και των προβληματισμών του, ο Παπαϊωάννου προωθεί την ανάγκη για περαιτέρω μελλοντική έρευνα, εξίσου σύνθετη και συστηματική, στο πεδίο της πρώιμης νεοελληνικής ομιλητικής γραμματείας.

Ελπίζουμε με τη σειρά μας ότι τέτοιου είδους υποσχόμενες μελλοντικές προσεγγίσεις στα σωζόμενα ομιλητικά κείμενα μέσω σύγχρονων μεθοδολογικών εργαλείων και με τη σύμπραξη ποικίλων επιστημονικών πεδίων θα συμβάλουν στην επανεξέταση του θέματος της μακραίωνης και πλούσιας ελληνορθόδοξης κηρυγματικής παράδοσης, οδηγώντας στη σταδιακή συστηματοποίηση των σήμερα διάσπαρτων περιπτώσεων των Ελλήνων ιεροκηρύκων της μεταβυζαντινής περιόδου, και με απώτερο σκοπό να συνεισφέρουν στην περαιτέρω ανάδειξη αυτής της *terra incognita* της πρώιμης νεοελληνικής γραμματείας.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΡΑΔΟΥΛΑΚΗΣ

Δρ του Πανεπιστημίου του Αμβούργου

Μια πολύπλευρη «γοθτική» αφήγηση για το 1821. Álvaro García Marín, Eva Latorre Broto (επιμ.), *Periferias de la Revolución. Contextos trasnacionales de la insurrección griega de 1821* [Περιφέρειες της Επανάστασης. Η Ελληνική Εξέγερση του 1821 σε διεθνικό πλαίσιο], Estudios y Textos de ERYTHEIA-11, Asociación Cultural Hispano-Helena, Μαδρίτη 2021, 438 σ.

Στην ισπανική και γενικότερα στην ισπανόφωνη ιστοριογραφία, από τις πλέον πλούσιες αναμφίβολα, είναι μάλλον ευάριθμες οι ειδικές-αυτόνομες μελέτες ελληνικής ιστορίας γραμμένες από Ισπανούς ή Λατινοαμερικανούς ιστορικούς-συγγραφείς, αν και δεν λείπουν, αντιστοίχως, οι μεταφράσεις από τα ελληνικά και άλλες από γλώσσες ούτε, βέβαια, τα καλά εξειδικευμένα περιοδικά, όπως και «κάποιο κοινό» που ενδιαφέρεται για τα ελληνικά πράγματα. Στο πλαίσιο των 200 χρόνων από την εθνική παλιγγενεσία, οι *Periferias de la Revolución* [Περιφέρειες της Επανάστασης] είναι, εξ όσων μπορούμε να γνωρίζουμε, το μόνο έργο που εκδόθηκε στην Ισπανία -όπου, παρεμπιπτόντως, με πρωτοβουλία της ελληνικής Πρεσβείας και άλλων φορέων (Ίδρυμα Κώστα και

Ελένης Ουράνη) έγιναν και εκεί σχετικές εκδηλώσεις. Μάλιστα, το παρουσιάζόμενο εδώ έργο παρουσιάστηκε και σε κεντρικά εκπαιδευτικά-πολιτιστικά κέντρα και στις δύο πρωτεύουσες, Μαδρίτη και Αθήνα, ενώ εξειδικευμένα περιοδικά σε αμφοτέρως τις χώρες φιλοξένησαν σχετικά κείμενα τόσο για το βιβλίο όσο και για σχετικές εκδηλώσεις.¹ Το εν λόγω βιβλίο, λοιπόν, είναι το 11^ο της σειράς «Estudios y textos de Erytheia»· για όσους τυχόν δεν το γνωρίζουν, η *Erytheia* είναι ένα μακρόβιο επιστημονικό περιοδικό για την Ελλάδα, τις ελληνικές σπουδές και τις συγκριτικές ελληνο-ισπανικές ή ισπανο-ελληνικές μελέτες (εκδίδεται από το 1982 και αριθμεί 42 τόμους ως τώρα).

Η ιστοριογραφική εγκυρότητα και αξία του έργου που παρουσιάζουμε εντοπίζεται στον πλούτο των πρωτότυπων προσεγγίσεων-ερμηνειών. Περιλαμβάνει 13 μελέτες (6 στα ισπανικά 6, 2 στα ελληνικά, 4 στα αγγλικά, 1 στα ιταλικά), γραμμένες από καταξιωμένους ιστορικούς από τις αντίστοιχες χώρες/ηπείρους, οι οποίοι στηρίζουν την τεκμηρίωσή τους σε πολλές, διαφορετικές «εθνικές πηγές» και γλώσσες (στις προαναφερόμενες γλώσσες κειμένου βλέπουμε, επιπλέον, παραπομπές σε καταλανικά, γερμανικά, γαλλικά, ρουμανικά και τουρκικά έργα). Και αυτή είναι μια «εξαιρετικότητα» αυτού του συλλογικού τόμου, που έχει ως κύριο θέμα προσέγγισης και ανάλυσης την «εξαιρετικότητα» της Ελληνικής Επανάστασης 200 χρόνια μετά την έναρξή της. Ο τόμος κατανέμεται σε τέσσερις ενότητες: «Βάσεις και έννοιες της Επανάστασης», «Ελληνικές περιφέρειες», «Ποιητική της Επανάστασης μέσα από την ιστορία», «Ποιητική της Επανάστασης μέσα από τη μυθοπλασία». Εδώ, προτιμήσαμε να τις παρουσιάσουμε «διαγώνια» και όχι με τη σειρά τους.

Η εισαγωγή των δύο άξιων επιμελητών (Álvaro García Marín, από το Πανεπιστήμιο της Μάλαγα, και της ιστορικού-ερευνήτριας Eva Latorre Broto) αναδεικνύει το «ερμηνευτικό σχήμα» αυτής της «εξαιρετικότητας», δηλαδή ιδιαιτερότητας αλλά όχι εξαίρεσης, καθώς με βάση τον Χομπσμπάουμ η Ελληνική Επανάσταση εντάσσεται στο κύμα των επαναστάσεων των πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα. Η ιδιαιτερότητά της, λοιπόν, είναι ότι η ελληνική παλιγγενεσία ξεκίνησε από μια γεωγραφική-πολιτισμική «κεντρική περιφέρεια» του ελληνισμού, τη Μολδοβλαχία, και στέριωσε στο «κέντρο» της, δηλαδή στον Μοριά και τη Ρούμελη. Η εξέλιξή της ήταν αμφίδρομη, από την περιφέρεια (της μεγάλης ελληνικής διασποράς) στο κέντρο και, αντιστρόφως, από το κέντρο στην περιφέρεια: το εξεγερμένο-εμπόλεμο κέντρο στηριζόταν στην οικονομική, πολιτική και διπλωματική ισχύ των Ελλήνων της δυτικοευρωπαϊκής περιφέρειας

1. Βλ. την παρουσίαση της Helena González Vaquerizo (Universidad Autónoma de Madrid), στο *Erytheia – Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos*, vol. 42 (2021), και τα αντίστοιχα κείμενα της επιμελήτριας του τόμου, Eva Latorre Broto, και του Νίκου Πρατσίνη, τόσο για το βιβλίο όσο και για τις σχετικές εκδηλώσεις στο, *Tribuna Abierta de Estudios Hispano-Helenos*, έκδοση ΕΑΠ, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, ΠΠΣ ΙΣΠ-Ισπανική Γλώσσα και Πολιτισμός, τ. Γ'-Δ' (2021-2022), σ. 25-38.

και της Ρωσίας, και δεν πρέπει ξεχνάμε, βεβαίως τον Καποδίστρια.

Παρεμπιπτόντως, ο Κυβερνήτης, λίγα χρόνια πριν, ως υπουργός των Εξωτερικών του τσάρου και εκπρόσωπός του, στο πλαίσιο της Ιεράς Συμμαχίας και του «συστήματος των συνεδρίων» (1808-1822), επιστρατεύθηκε να προτείνει διεξόδους «ειρήνευσης των ισπανικών αποικιών», προ της επικείμενης επέκτασης-εξαγωγής των λατινοαμερικανικών απελευθερωτικών κινημάτων. Όμως, απέτυχε η «εξισοροπητική» προσπάθειά του «να συμφιλιώσει ου μόνον την Βραζιλίαν με την Ισπανίαν, αλλά και τις ισπανικές εν νοτίω Αμερική αποικίες με την μητρόπολιν», παρά την πολύπλευρη διπλωματική δράση του, που «διαρθρώθηκε» σε πλήθος εγγράφων: εμπιστευτικές επιστολές, πολυσέλιδα υπομνήματα και διευκρινιστικές εγκυκλίους.² Αντιθέτως, όπως είναι γνωστό η παρέμβασή

του είχε επιτυχία σε σχέση με την υπόθεση της Ελβετίας, σε συνεργασία με τον έκτοτε συνεργάτη του, Eynard.

Γνωρίζουμε, επίσης, ότι οι λατινοαμερικανικές επαναστάσεις (προγενέστερες, σύγχρονες ή μεταγενέστερες) πέτυχαν, όπως εξάλλου και η Ελληνική, αλλά εκείνες, επιπλέον, κλόνισαν συθέμελα τις παλαιές ιβηρικές αυτοκρατορίες στις οποίες υπάγονταν ως τότε, επιταχύνοντας την ανατροπή τους, ενώ η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν ανετράπη. Στον ευρωπαϊκό-μεσογειακό χώρο όμως, τόσο η φιλελεύθερη Ισπανική Επανάσταση του 1820 (τον ύμνο της οποίας υιοθέτησε, έναν αιώνα μετά, η επαναστατική Β' Ισπανική Δημοκρατία [1931-1936] που ανέτρεψε ο καουντίγιο Φρανθίσκο Φράνκο] όσο και η Επανάσταση της Νάπολης δεν είχαν αίσια εξέλιξη. Αντιθέτως, η πετυχημένη, τελικά, Ελληνική Επανάσταση όφειλε αυτή την εξαιρετικότητά της στο γεγονός ότι

2. Dimitris Filippis, «España y Grecia en el siglo XIX: un “estudio documental-ilustrado”»: Capodistrias y la cuestión española – García de Villalta y la cuestión griega», στο: Efcimia Pandís Pavlakis, Dimitrios Drosos, Anthí Papageorgίου (επιμ.), *Estudios y Homenajes Hispanoamericanos II*, Ediciones del Orto, Madrid 2013, σ. 63-74.

απεμπόλησε ή παρέκαμψε το «επαναστατικό φιλελεύθερο πνεύμα της» και προσαρμόστηκε στο, ηγεμονικό και κυρίαρχο τότε, συντηρητικό σχήμα της Ιεράς Συμμαχίας, παρά το γεγονός ότι η «εθνογένεση» πέρασε πάνω από το πτώμα του Καποδίστρια αλλά και πάνω από το τέλος της πολυσυλλεκτικότητας των ιδεολογικών αρχών του.

Ότι εδώ αναφέρουμε για τον Καποδίστρια, ας καταγραφεί, αν μας επιτρέπεται, ως μικρό υστερόγραφο στη μελέτη για την πολιτική «αυτοβιογραφία» του Καποδίστρια της Κατερίνας Μπρέγιαννη (Ακαδημία Αθηνών, σ. 115-148) στον παρουσιαζόμενο τόμο.³ Επιπλέον, η μελέτη της Μπρέγιαννη περιστρέφεται και γύρω από «καποδιστριακούς καταστατικούς-αυτοβιογραφικούς προσ-διορισμούς»: Έλληνες - Ελληνικό Έθνος - Φιλική Εταιρεία κλπ. Τα «εθνόσημα», ως προσδιορισμός ταυτότητας και ετερότητας («εμείς και ο άλλος») «υψώνονται» στη γενικότερη θεματολογία του τόμου, η τεκμηρίωση της οποίας, βεβαίως, βασίζεται σε μια πλούσια βιβλιογραφία αναφοράς⁴. Ο Στέφανος Κατσίκας (Πανεπιστήμιο του Σικάγο, σ. 21-54) προσδιορίζει τους όρους «Ρωμιός», «Γραικός» και «Έλληνας», ενώ ο Guillermo Marín Casal (Πανεπιστήμιο του Μπούργος, σ. 55-80) θέτει άλλα ζητήματα ορισμού διερωτώμενος: «ελληνική ή ρωμαϊκή επανάσταση;». Η εξαιρετικότητα αυτής της μελέτης είναι ότι τεκμηριώνει με «κοινωνιογλωσσολογική» ανάλυση την όλη, και «εξισπανισμένη», ορολογία: Ρωμανία-Romania, Ρωμαίος-romano-Ρωμιός, Έλληνας-Heleno. Επίσης, με αναφορές στον Δημήτριο Καταρτζή και γενικότερα στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, επισημαίνει ότι οι περισσότεροι Έλληνες της διασποράς, τόσο στη Δυτική Ευρώπη όσο και στη Βαλκανική Χερσόνησο, δεν αισθάνθηκαν την ανάγκη να αυτοπροσδιοριστούν ή να ετεροπροσδιοριστούν με τους αντίστοιχους μετ-επαναστατικούς/μετ-ωνυμικούς όρους: Έλληνας, ελληνικός-Ελληνισμός. Ως προς τη «βαλκανική ενδοχώρα», συγκεκριμένα, ο Bogdan E. Anagnostopol (Πανεπιστήμιο Babes Bolyai, σ. 149-164) αναδεικνύει τη σημασία των ελληνόφωνων εμπορικών και ναυτιλιακών κοινοτήτων της στην εξέλιξη της Ελληνικής Επανάστασης.

«Ερώτημα επιμέτρου», μετά την ανάγνωση των μελετών που αναφέραμε: Υπάρχουν σχέσεις και αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στον νεοελληνικό και τον νεο-ισπανικό Διαφωτισμό; Επεξηγηματική παρένθεση πριν την απάντηση: δι-

3. Βλ. και την «εκλαϊκευμένη» ελληνική εκδοχή της μελέτης που αναφέρεται στην προηγούμενη υποσ.: Δημήτρης Ε. Φιλιππής, «Καποδίστριας και Γκαρσία ντε Βιγιάλτα, ο Ισπανός “Μπάιρον” (Ισπανικότητα και Ρωμοσύνη)», *Ιστορία Εικονογραφημένη* 551 (Μάιος 2014), σ. 17-26.

4. Επιπροσθέτως αναφέρονται εδώ ενδεικτικά-επιλεκτικά, Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1975, Ι. Χασιώτης, «Αναζητώντας εσωτερικές και εξωτερικές μαρτυρίες για τον εθνικό προσδιορισμό των Ελλήνων κατά την πρώτη Τουρκοκρατία», στο: Ο. Κατσαρδής-Hering κ.ά. (επιμ.), *Έλλην, Ρωμιός, Γραικός: συλλογικοί προσδιορισμοί*, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 299-316.

ακρίνουμε τον νέο-ισπανικό Διαφωτισμό του 18^ο αιώνα (*Ilustración: Ilustrados-Neoerasmistas-Novatores*), από τον πρώτο διαφωτισμό-ουμανισμό-«ερασμισμό» της Αναγέννησης και της Μεταρρύθμισης του 16^{ου} αιώνα (*Humanismo-Renacimiento: Reformistas-Erasmitas*), τον οποίο διέκοψε η Αντιμεταρρύθμιση.⁵ Απάντηση, τώρα, πέραν της ιστοριογραφίας, διά της φιλολογικής τεκμηρίωσης, δηλαδή «της πρόσληψης των δυτικοευρωπαϊκών έργων μέσω των χειρόγραφων μεταφράσεων του Διαφωτισμού»⁶. Μετά τη σχετικά πρόσφατη έκδοση του πρώτου χειρογράφου / πρώτης μετάφρασης στα ελληνικά του Δον Κισότθ, μόλις κυκλοφόρησε η έκδοση της χειρόγραφης μετάφρασης του αριστουργήματος του Μπαλτάσαρ Γκραθιάν, *Κριτικόν*, από τον Ιωάννη Ράλλη⁷. Δύο μελέτες που αναδεικνύουν τη συμβολή της ισπανικής γραμματείας, δίπλα στην ιταλική, τη γαλλική, τη γερμανική και την αγγλική, στη γέννηση της νεοελληνικής πεζογραφίας κατά τη διάρκεια του «Νεοελληνικού Διαφωτισμού», όπως τον ορίζει ο Κ. Θ. Δημαράς, στον οποίο πολλαπλώς παραπέμπει το συλλογικό έργο που παρουσιάζουμε.

Η ανωτέρω αναφορά θα ήταν «εκτός πλαισίου», αν στον παρόντα τόμο δεν ήταν κυριαρχικές δύο ενότητες «ιστορικής γραμματολογίας» με πέντε, τουλάχιστον, μελέτες. Ο ακαταπόνητος Χιλιανός νεοελληνιστής (Πανεπιστήμιο του Σαντιάγο) Miguel Castillo Didier «σχηματίζει την πεφωτισμένη τριανδρία» (Ευγένιος Βούλγαρης - Ρήγας Φεραίος - Αδαμάντιος Κοραής, σ. 85-114) μέσα από την πλούσια προεπαναστατική «επιστολογραφία του Διαφωτισμού» και με ανθολογημένα αποσπάσματα από το έργο και των τριών· ο Λευτέρης Παπαλεοντίου (Πανεπιστήμιο Κύπρου, σ. 165-202) μας παραθέτει μια «κυπριακή ανάγνωση του 1821», ανθολογώντας Κύπριους λογοτέχνες του 19^{ου} αιώνα, «γνωστούς και άγνωστους ποιητάρηδες (δηλαδή λαϊκούς ποιητές που θα εξελιχθούν αργότερα σε επαγγελματίες ριμαδόρους), που εξιστορούν δραματικά γεγονότα της Επανάστασης σε δεκαπεντασύλλαβους στίχους, είτε στην κυπριακή διάλεκτο είτε σε μια μικτή νεοελληνική γλώσσα της εποχής»· ο Francisco Javier Ortola Salas (Πανεπιστήμιο του Κάδιξ, σ. 267-298) «αφηγείται» μέσα από το «Ημερολόγιο» του Αθηναίου δημογέροντα Νικολάου

5. Για μια συνοπτική ιστορία της Ισπανίας, βλ. Jaime Vicens Vives, *Σύντομη ιστορία της Ισπανίας*, μετάφραση, σχόλια, επίμετρο, χρονολόγιο Δ. Ε. Φιλιππής, Αίολος, Αθήνα 1997.

6. Άννα Ταμπάκη, «Χειρόγραφες μεταφράσεις του Διαφωτισμού; Η πρόσληψη των δυτικοευρωπαϊκών λογοτεχνικών ειδών», *Σύγκριση* 12 (2017), σ. 7-28.

7. Βλ. Ioanis Ralis, *El liberado del engaño tenga Criticón de Baltasar Gracián / Ο της απάτης απαλλαγείς ή Το Κριτικόν Βαλτασάρ Γρατιανού*, Edición sinóptica y estudio preliminar de Theodora Grigoriadou, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chirprios, Granada 2022. Σε ό,τι αφορά το έργο του Θερβάντες, είναι μάλλον ευρύτερα γνωστή η έκδοση της πρώτης μετάφρασης, *Μιχαήλ Τσερβάντες. Ο επιτήδειος ευγενής δον Κισότθς της Μάντσας. Η πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση*, επιμέλεια Γ. Κεχαγιόγλου, Α. Ταμπάκη, ΕΙΕ, Αθήνα 2007.

Καρόρη την (εικονογραφημένη με χάρτες) πολιορκία της Ακρόπολεως· η Gilda Tendorio (Πανεπιστήμιο του Μιλάνου, σ. 319-346) καταγράφει τρεις ιταλικές αφηγήσεις-τάσεις/ερμηνείες για το ελληνικό Risorgimento: «αγώνας ενάντια στον δεσποτισμό», η πρώτη, «ο πιο σκληρός πόλεμος των καιρών, που διηγούνται παλαιές και νεότερες ιστορίες, εξαιτίας των ελληνικών ακροτήτων», η δεύτερη, ενώ η τρίτη, μάλλον «άγχρωμη», εξισορροπεί ανεπιτυχώς ανάμεσα στις δύο: ο Λαμπρος Φλιτούρης (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σ. 347-370) διερευνά «ελληνικές εμπνεύσεις» στη μυθοπλασία του «οριενταλιστή φιλέλληνα» Αλέξανδρου Δουμά, καθώς μια από τις ηρωίδες του *Κόμη Μοντεχρίστο*, «η νεαρή ελληνο-οθωμανή σκλάβια του Μοντεχρίστο Χάιδω (Haydé), κόρη του Αλή Πασά και της Βασιλικής Κονταξή (κυρά Βασιλικής), παραπέμπει εμφανώς στην εικόνα μιας οδαλίσκης κατά τα οριενταλιστικά πρότυπα». Τέλος, στη μελέτη-επίλογο του τόμου, του εκ των επιμελητών Álvaro García Marín (σ. 371-438), εντοπίζονται γοθικά μυθιστορήματα για την Ελληνική Επανάσταση, Άγγλων, Γάλλων και Γερμανών, που ο συγγραφέας τα συνδέει και εικονογραφικά με το *Σάλπισμα Πολεμιστήριον* του Κοραή. *Goticismo-Esotismo-Romanticismo-Orrorre-Voyeurismo*: ιδού οι άξονες της ιστορικής μυθοπλασίας και της ιστορικο-φιλολογικής αφήγησης, κι αυτή, συνεπώς, είναι η εξαιρετικότητα της Ελληνικής Επανάστασης, σύμφωνα με την Tendorio.

Δύο-τρεις μόνο, για λόγους οικονομίας χώρου, υστερόγραφες παρατηρήσεις διά ερωτημάτων. Η Κύπρος δεν είναι ασφαλώς κέντρο της Ελληνικής Επανάστασης, είναι, όμως, μία ακόμα «περιφέρειά» της; Το Γιβραλτάρ (βρετανική [κατά]κτήση από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα), και η Κύπρος (και Μάλτα, κατ' επέκταση) δεν ανήκαν στον παραδοσιακό τύπο των λοιπών βρετανικών αποικιών (μόνιμης εγκατάστασης εποίκων και οικονομικής εκμετάλλευσης), αλλά πρόκειται για «μεσογειακού τύπου ναυτικές-στρατηγικές βάσεις» προστασίας των θαλάσσιων δρόμων⁸. Πώς και πόσο επηρέασε η θέση της Κύπρου τη στάση της Μ. Βρετανίας κατά την Ελληνική Επανάσταση; Ο Καποδίστριας, πάντως, αντιμετώπιζε με καχυποψία και επιφύλαξη τους Άγγλους. Σε κάθε περίπτωση, νομίζουμε ότι αξίζει να διερευνηθεί διαχρονικά και συγκριτικά το θέμα της καταστολής των εξεγέρσεων σε αυτές τις «περιφέρειες-αντίποδες της Μεσογείου». Θυμίζουμε, παρεμπιπτόντως, ότι αργότερα (ιδίως στον Μεσοπόλεμο και μετά, στις δεκαετίες του '50 και '60), αναπτύχθηκαν σε αμφότερες τις «περιφέρειες της Ισπανίας και της Ελλάδας» παράλληλα ισχυρά εθνικά κινήματα, που διεκδίκησαν την ενσωμάτωση στις «μητέρες πατρίδες»⁹.

8. Βλ. Κ. Μπρέγιαννη, *Ιόνιο Κράτος. Θεσμοί και κοινωνική διάρθρωση, 1814-1864*, Ακαδημία Αθηνών / Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού, Αθήνα 2017, σ. 15.

9. Πρβλ. Γιώργος Γεωργής, *Στους αντίποδες της Μεσογείου. Ισπανία-Κύπρος. Διαχρονικές σχέσεις*, εκδόσεις Εν-Τύποις, Λευκωσία 2010 (δίγλωσσο, ελληνικά-ισπανικά), σ. 294-347.

Τα αιματηρά επεισόδια προεκτάθηκαν τότε στις δύο χώρες, που θέλησαν να συντονίσουν, αν και χωρίς συνέχεια, τις ενέργειες-αντιδράσεις τους απέναντι στην Αγγλία¹⁰. Και το θέμα που πάντα προκύπτει σε αυτές τις καταστάσεις (όπως τώρα, με αφορμή τη Γάζα): δικαιολογούνται ή όχι οι επιθετικές ακρότητες των κατακτημένων-επαναστατημένων; Έχει ο κυρίαρχος πολεμικό δικαίωμα αντίστοιχης έκτασης αμυντικής δράσης, χωρίς αυτή να θεωρείται υπερβολή; Για το ζήτημα αυτό διατυπώθηκαν και διατυπώνονται διαφορετικές απόψεις από τους μελετητές της ιστορίας των διεθνών σχέσεων.

Γρήγορη επιστροφή, τώρα, στην παρουσίαση του τόμου και σύντομη ολοκλήρωσή της. Οι λοιπές μελέτες αναπτύσσονται πάνω στους δύο κεντρικούς άξονες της ελληνικής εξαιρετικότητας, που είναι τα ζητήματα ταυτότητας και ο φιλελληνισμός. Ως προς τα ζητήματα ταυτότητας, ο Pedro Bádenas de la Peña του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών της Ισπανίας (CSIC) «ανοίγει το πάντα ανοικτό ζήτημα» του ρόλου των «Εβραίων στην Ελληνική Επανάσταση» (σ. 203-234) και, κατ' επέκταση, των σχέσεων μεταξύ Ελληνικότητας (*Grecidad*) και Ελληνισμού (*Helenismo*), με «ατομικότητες» που ταυτοποιούνταν συλλογικά από την ισχυρή, τότε, πνευματική Ορθοδοξία, και Εβραϊσμού-Ιουδαϊσμού (*Ebraísmo-Judaísmo*) -θα προσθέταμε επί το ακριβέστερο του Ισπανοεβραϊσμού-Σεφαραδισμού (*Judaísmo español-Sefardismo*)- με αντίστοιχες «ατομικότητες», που ταυτοποιούνταν από το δικό τους, επίσης ισχυρό, θρησκευτικό δόγμα. Σε ό,τι αφορά τους δεύτερους, η πολυδιάσπασή τους σε πολλές κοινότητες (μιλιέτ) της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θέτει «ιστορικά ζητήματα τοπικής εξαιρετικότητας» με μελέτη κατά περίπτωση, ενώ λείπει ακόμα μια εκτενής συνολική έρευνα. «Η αγγλογαλλική ματιά στον προθάλαμο της Ελληνικής Επανάστασης» είναι ο τίτλος της μελέτης του Carlos Gregorio Hernández Hernández (Universidad San Pablo CEU – Μαδρίτης, σ. 237-266), ο οποίος «ακούει» τον απόηχο του βιβλίου του Frédéric Guillaume de Vaudoncourt, που μεταφράστηκε στα αγγλικά από τον William Walton με τίτλο *Memoirs of the Ionian Islands*. Ο Hernández Hernández αναλύει τον ρόλο των Ιόνιων Νησιών στην Επανάσταση και αναδεικνύει τη σημασία του αγγλικού και γαλλικού φιλελληνισμού της εποχής. Από πλευράς του ο νεοελληνιστής Eusebi Ayensa i Prat (αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, σ. 299-316), μας μιλά για τη φλόγα του φιλελληνισμού που άναψε στην Καταλονία ο Antonio Bergnes de las Casas (1801-1879).

Επίλογος στον φιλελληνισμό: όπως υπενθυμίζεται στον τόμο, διανοούμενοι, ακαδημαϊκοί και άνθρωποι των τεχνών και των γραμμάτων, υπό την ανάμνηση και επιρροή της κλασικής αρχαιότητας εργάστηκαν εθελοντικά υπέρ της ελληνικής υπόθεσης, ενώ μεγάλος αριθμός εθελοντών από διάφορες κοινω-

---

10. Dimitris Filippis, «España y Grecia: 1930-1975. Historia-historiografía, política-diplomacia, sociedad-cultura», *Tribuna Abierta de Estudios Hispano-Helenos*, έκδοση EAI, τ. Β' (2020), σ. 217-229.

νικές τάξεις προσήλθε στις επαναστατημένες περιοχές του ελλαδικού χώρου, για να πολεμήσει για την ελευθερία των Ελλήνων. Αρκετοί είχαν πολεμήσει σε προηγούμενες περιστάσεις στη Γαλλία, την Ιταλία, την Ιβηρική Χερσόνησο ή ακόμα και στη Νότια Αμερική. Όπως παρατηρεί ο Χομπσμπάουμ, ένα ανάλογο/αντίστοιχο φαινόμενο επαναλήφθηκε μόνο έναν αιώνα αργότερα, με τους εθελοντές των Διεθνών Ταξιαρχιών στον Ισπανικό Εμφύλιο¹¹.

Τη δράση της «φιλελεύθερης διεθνούς στην Ισπανία υπέρ της επαναστατημένης Ελλάδας» την αναλύει η Λατόρρε στην τρίγλωσση έκδοση (ελληνικά, ισπανικά, αγγλικά) από τις εκδόσεις Καστανιώτη¹²: ένα ακόμα βιβλίο της επιμελήτριας και ειδικής στον ισπανικό φιλελληνισμό, που συνοψίζει πολλά στοιχεία του παρουσιαζόμενου τόμου και ίσως παρουσιαστεί σε άλλη ευκαιρία.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ε. ΦΙΛΙΠΠΗΣ
ΕΑΠ

---

11. Δημήτρης Ε. Φιλιππίδης, «Η παρέλαση της ήττας», *Tribuna Abierta de Estudios Hispano-Helenos*, τ. Γ'-Δ' (2021-2022), σ. 323-328.

12. Εύα Λατόρρε Μπρότο, *Ελευθερωτές ενός μεγάλου λαού. Ελληνική Επανάσταση, Φιλελληνισμός και Φιλελεύθερη Διεθνής στην Ισπανία (1821-1822)*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2022.